

The topic of this research is relevant, important and interesting at the present time for everyone involved in the study of methods of teaching a foreign language.

The essence of independent reading and its consideration as a type of independent educational and speech activity made it possible to prove that the organization of independent reading in the middle classes should be a psychologically and methodologically justified program in the form of tasks that teach students independent skills in extracting language and semantic information from the text as well as self-control actions. It was also found that reading authentic texts helps to increase communicative and cognitive motivation; positively affects the personal and emotional state of students; provides the ability to simultaneously appeal to language and culture; It allows in a complex and more effective way to solve the problems facing the school through a foreign language, using its educational, developmental and educational potential.

Working with various types of texts, which are borrowed from the communicative practice of native speakers, makes it possible to make fuller use of the experience of students, develops their intellectual abilities, diversity of thinking, and ensures good command of the English language.

References:

1. Aftab, A., & Salahuddin, A. Authentic texts and Pakistani learners' ESL reading comprehension skills: A mixed-method study. *Language Education in Asia*, 2015.
2. Akbari, O., & Razavi, A. Using authentic materials in the foreign language classrooms: Teachers' perspectives in EFL classes. *International Journal of Research Studies in Education*, 2016.
3. Konza, D. . Understanding the reading process: The big six, In J. Scull and B. Raban (Eds.), *Growing up literate: Australian literacy research for practice* Hong Kong: Eleanor Curtin Publishing, 2016.
4. Cunningham, A. E., and K. E. Stanovich. Tracking the unique effects of print exposure in children: Associations with vocabulary, general knowledge, and spelling. *Journal of Educational Psychology*. 1991.
5. Cherniavskaya L.A. Reading in a foreign language as a means of developing students' communication experience // *IYASH*, 1986.

УДК 81.139

ТОКТОСУНОВА Г.Р.

Преподаватель ОшГПУ

raimberdievnagulchehra@gmail.com

БЕКМУРАТОВА Н.И.

Преподаватель ОшГПУ

nargul83@gmail.com,

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ФИЛЬМОВ В
ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ**

THE EFFECTIVENESS OF USING FEATURE FILMS IN TEACHING ENGLISH AT THE SCHOOLS

В данной статье рассматривается, что использование художественных и учебных фильмов может привести к разнообразию. Что в свою очередь может внести изменение в языковой класс. При этом, расширяется спектр методов обучения и ресурсов, что улучшит в помощи студентам в развитии всех четырёх коммуникативных навыков. Использование фильмов на английском языке в процессе обучения предоставляет учителю возможность облегчить процесс усвоения материала. Основные результаты исследования показали, что просмотр английских фильмов оказывает положительное влияние не только на улучшение навыков в аудировании, этот процесс открывает большие возможности для развития навыков во всех видах речевой деятельности.

Ключевые слова: большие возможности, художественные фильмы, современные технологии, аудирование, английский говор, motivate.

This article deals that the using of feature and educational films can lead to diversity. Which can make to change to the language class. At the same time, the range of teaching methods and resources is expanding, which will improve in helping students develop all four communication skills. Using of films in English in the learning process provides the teacher with the opportunity to facilitate the process of mastering the material. The main results of the study showed that watching English movies has a positive effect not only on improving listening skills, this process offers great opportunities for the development of skills in all types of speech activity.

Key words: great opportunities, feature films, modern technologies, listening, English speaking, motivate.

The goal of teaching a foreign language is often formulated as teaching communication in a foreign language. This skill underlies the organization of production and the public sphere, the sphere of management and the service sector. Therefore, mastery of the fundamentals of foreign language communication serves as a kind of basis not only for the formation of a communicative culture and competence, but also for the professional formation of the student's personality. To master communicative competence in English, not being in the country of the language being studied, is a very difficult matter. Therefore, an important task of a teacher is to create real and imaginary situations of communication at a foreign language lesson, using various methods and working methods (role-playing games, discussions, creative projects, etc.).

Along with this, it is important to give students a visual representation of life, traditions, linguistic realities of English-speaking countries. To solve this important problem, the use of modern technology is necessary. Despite some progress (using the Internet, various programs, etc.), one of the difficulties of teaching a foreign language is the very limited, if not meager, ability to communicate with native speakers and use speaking skills outside the university. Modern technologies allow us to expand the scope of the lesson and lead to the need to use new forms of learning. Using video support in the classroom helps to improve the quality of knowledge, as it allows you to use the following types of communication activities: listening, speaking, reading and writing (when doing exercises). Using the video is justified psychologically: it is through the organs of vision and hearing that a person receives the bulk of information about the world around him. Using a video film contributes to the development of various aspects of the students' mental activity, and above

all, attention and memory. While watching in the audience there is an atmosphere of joint cognitive activity. In these conditions, even an inattentive student becomes attentive. In order to understand the content of the film, students need to make some efforts. The video method belongs to the group of visual methods. It includes training and educational functions, which is due to the high efficiency of the impact of visual images. The information presented in a visual form is the most accessible for perception, it is absorbed more easily and faster. In addition, the use of video in the classroom helps meet the needs, desires and interests of students.

When using the visual method (video demonstration), a number of conditions must be observed:

- the applied video material should correspond to the level of knowledge of students;
- visualization should be used in moderation and should be shown gradually and only at the appropriate moment in the lesson;
- supervision should be organized in such a way that all students can clearly see the demonstrated video material;
- it is necessary to clearly highlight the main, essential;
- thinking in detail the explanations given during the demonstration of the video material;
- demonstrated video material must be precisely coordinated with the studied educational material, corresponding to the studied topic.

Working with video texts is similar to working with book or newspaper texts. There are three main stages: the pre-text stage (pre-viewing), the text stage (while viewing), the post-text stage ((post) after-viewing).

Watching films in the learning process offers great opportunities for the development of skills in all types of speech activity, videos give the educational process the maximum communicative orientation, in addition, it is one of the most pleasant ways to learn English and practice listening comprehension [5].

The language of the feature film has a number of features. First of all, in the majority of films, with the exception of historical ones, a modern spoken language is presented. This is pure, natural speech, not standard phrases used in video lessons for teaching English.

Films provide invaluable assistance in learning to recognize different pronunciations of the same words or phrases, in particular, differences in British and American English. The main differences are the intonation and pronunciation of certain words, differences in the meanings of certain lexical units, phrases. An Englishman and an American can express the same idea in different ways. However, they are usually able to understand each other, but only thanks to perfect language proficiency.

Dialogues from English feature films are the best examples of conversational language learning. The main advantages of dialogues from films as educational materials are as follows:

1. The topic of dialogs in films is very diverse - they discuss almost all the topics that can be encountered in various life situations.
2. In these dialogs, a very rich conversational vocabulary is used, so that the student can get acquainted with almost all conversational constructions and expressions necessary for the free perception of fluent English.
3. In dialogs from films, the natural rate of speech is used, which allows students to train in their perception and learn to understand fast speech at the level of automatic guesses.
4. Dialogues for films are usually written by talented authors and are, in fact, small works of art. They are very interesting to study, which is important for motivating further English lessons.

5. Dialogues are voiced by talented actors who convey in their voice valuable non-verbal information that is not in the text.

Feature films is the use of idioms (stable phrases), slang, jargon, and abbreviation of words and expressions in the speech of characters. For successful mastery of intercultural communication, it is necessary to know the most common cases of using such language units. Books, textbooks cannot provide complete information on this issue, since in real life people rarely use the academic set of words and expressions contained in written texts in speech. A characteristic feature of spoken English is the reduction of words and phrases. Americans often reduce them to such an extent that an unprepared person may not recognize the most ordinary words and phrases. In films, there are also many cases of the use of slang, which conveys the color of communication of modern young people. Slang in the English language has its own unique coloring[3].

In the last decade, thanks to the Internet, it has become possible to easily search for and purchase the various films necessary for teaching English. The most effective in this regard are those films that have Russian and original audio tracks, as well as Russian and English subtitles. This makes it possible to switch between different playback modes, allowing you to vary the level of difficulty and solve various learning problems.

Media technology provides the teacher with the opportunity to easily find authentic material. Today, there are many sites that are engaged in the creation of guidelines for working with films, and other sources. The methodological developments offered on these sites not only help determine the choice of methodological material, but also contribute to the professional growth of the teacher, expand his horizons, and make it possible to verify the correctness of the chosen strategy and tactics. Thanks to media technology, students get the opportunity to independently work on interesting projects [2].

When choosing films for students, it is necessary to take into account their level of language proficiency, learning objectives, individual characteristics: age, gender, interests and needs. American educator Frederic Stoller emphasizes that early class planning and a systematic approach to using films is an extremely important factor in successful learning. Films must be watched and carefully selected. It is also important that students understand the educational objectives of the lesson using the film, as it is possible that they relate to the film as entertainment and not as an educational tool. To do this, students need to give simple and understandable instructions and thus change the initial attitude to the film to understand that it helps to solve certain pedagogical problems. Allan points out that it's important to choose topics that matter to students. Stories should be interesting and attractive so that students remain motivated. In general, topics should be both fascinating and valuable in terms of the pedagogical plan, which is not very common.

In addition, one of the important factors that should be taken into account when choosing the appropriate films is the level of students' knowledge and ease of understanding of the film. The film should be understandable enough so that students can cope with language tasks, and the teacher does not spend time and energy to explain difficult lexical or grammatical constructions to students. The availability of the film is determined not only by its degree of complexity, but also by the specific requirements that are imposed on students when completing assignments. It is also important to connect the film with the curriculum, so that it does not become just an entertaining pastime. This often presents a lot of difficulties, especially at first, and is one of the reasons why some teachers find the use of films too complicated and time-consuming.

The type of film chosen should also complement the overall objectives of the training and program. For university students, for example, the following categories are suitable: documentaries, historical stories, historical drama, films with social issues, dramas, thrillers and animated films. Allan gives a detailed view of some types of videos. Dramas include all kinds of examples of people communicating with each other, as well as relatively independent parts - short scenes that can be used without watching the entire film. The content of the drama can be a certain type of human behavior or just an entertaining, good story. The disadvantage of this type of film is often the actors' speech too fast, which prevents students from monitoring the dialogue and catching some useful expressions. As for the short scenes, working with them on their own is not always possible, since often the information necessary for their understanding is set out earlier in the film, or the plot is already in development. Documentary films include comments, insertions of various places, and people's conversations. When choosing documentaries, it is important to decide how interesting this topic is for students. Visual support also deserves a lot of attention, because sometimes students have to focus too much on the information presented verbally. On the other hand, visibility can be distracting for some students. You can also use cartoons or animated films in English classes. Cartoons are usually short and have a clear storyline. The humor often found in cartoons may be a motivating factor for some students. If students are already familiar with popular characters, it's easier for them to follow the plot, and teachers have the opportunity to use more material. The cartoons are also characterized by fairly good visual support, which allows students to retell the story, even if it was difficult for them to follow the characters' speech. Sound effects can also help in understanding the plot. However, in the language of cartoon characters, sometimes there is too much conversational vocabulary, and voices can be very distorted. This makes the film more difficult to understand. which allows students to retell the story, even if it was difficult for them to follow the speech of the characters. Sound effects can also help in understanding the plot. However, in the language of cartoon characters, sometimes there is too much conversational vocabulary, and voices can be very distorted [4]. This makes the film more difficult to understand. which allows students to retell the story, even if it was difficult for them to follow the speech of the characters. Sound effects can also help in understanding the plot. However, in the language of cartoon characters, sometimes there is too much conversational vocabulary, and voices can be very distorted. This makes the film more difficult to understand.

When choosing a movie, it is also important to consider its length. It is difficult to determine the ideal duration of the film, as it varies depending on the film itself, class schedule, equipment availability, course objectives and students' level of knowledge. However, if the film is used as a springboard for other language tasks, and not just for training to understand the language, it is important to choose a movie that is long enough to convey meaning, but also leaves time for preview and tasks after viewing. Some researchers believe that it takes about two hours to watch the movie and related tasks. However, often the schedule of lessons at school or university does not allow you to spend so much time working with the film. For example, in Russia, a lesson in school lasts 45 minutes, and in universities - 1.5 hours. In this case, it makes sense to break the film into episodes and work with them for several lessons. It can also motivate students, as they will remain intrigued after watching part of the film and will be looking forward to continuing in the next lesson[5].

Working with a feature film in the classroom requires the teacher to pre-plan the lesson time that is most suitable for viewing, decide which parts of the film to use, when and how students should perform assignments based on the film.

There are various methods for applying movies in a lesson. You can view the entire film, split it into several parts, or use one passage. This brings variety to the lesson and guarantees versatile film use[1].

Films can be used to extract specific information, as they encourage students to speak. An example of a task is to watch a movie without sound and then compose a dialogue. This can be done at the beginning of the lesson. Films can be used at the introductory stage to introduce students to some examples of language use, as well as during the repetition of the material passed. Films that display contemporary reality usually show a newer, more diverse and vibrant language than textbooks. Cinema really shows the most realistic examples of language use. Thus, films can be used as visual support for the textbook and its language, as well as an additional dimension of language learning .

Films can also be used to practice the language, and the presence of visual support well helps in this. For clarity, you can also use workbooks for the film, which contain frames and some expressions that need to be combined with each other. This activity is suitable for previewing and can also be used for repetition. Also, various role plays are an interesting way to use the film. Other language exercises include, for example, video-based drills and understanding exercises (multiple choice, true / false questions, tasks to fill in the gaps).

Films can also be used to introduce new themes. Versatile tasks such as gathering information or discussing a topic are suitable for this. An exercise to collect information can be performed in this way: 1) the student views the information and checks it, 2) the student listens to the material and makes notes, sketches, comparisons. These tasks are easy to vary depending on what skills you need to work out at the moment, for example, listening skills or oral communication.

It is important for the teacher to strive to maximize the benefits of the film when teaching a foreign language. For example, visual clarity, which makes up most of the films, helps weaker students follow the plot and understand what is happening. Non-verbal signals are present in the films, for example, gestures, facial expressions, eye contact, postures, distance between people in communication, people's appearance and surroundings. All these factors play an important role in the film and can, on the one hand, help, and on the other hand, impede the viewing and understanding of the film. In addition, there are two possible dangers that may arise if the film is used solely as a means of teaching a language. The first one is to ignore the visual cues that students can use . The second danger appears, if students focus on the language and miss the opportunity to focus on the main theme of the film. Sometimes in films there is a strong theme that is deeply and versatilely worked out, in which case it is useful to use it in the classroom [3].

The use and selection of films based on different levels of training is also important for effective work with them. Allan points out that at the basic level, the main task of the film is to step-by-step approach students to the real use of the language. The film confirms that the language they learn is really used in the real world. In addition, it gives students confidence in their ability to cope with real situations that they may face. The language of the film should be literate, the speech of most characters - distinct and unhurried, with a pronunciation close to the standard. Examples of such films are the films "Edward Scissorhands", "Harry Potter", "The King Says", the animated films "Snow White", "Peter Pan".

At the intermediate level, films provide a variety of activities, increase the interest and motivation of students. They are an example of the real use of the language, and also develop in students the ability to criticize, think and predict.

Finally, at the advanced level, the film allows students to join the experience of the real world. The main focus is on the idea of the film, and language is more a tool than a goal. The film is also an incentive for various activities in the classroom.

In conclusion, we can say that films can be effectively used at various levels of education, taking into account the interests and needs of students.

Use of a feature film in teaching English:

- a)oral communication training
- b)The Formation of listening skills
- c)Learning to write
- d)Vocabulary training
- e)Grammar training

Language teachers have been using films in their classes for decades, and there are a number of reasons why film is an excellent teaching and learning tool. Film can bring variety and flexibility to the language classroom by extending the range of teaching techniques and resources, helping students to develop all four communicative skills. For example, a whole film or sequence can be used to practise listening and reading, and as a model for speaking and writing. Film can also act as a springboard for follow-up tasks such as discussions, debates on social issues, role plays, reconstructing a dialogue or summarising. It is also possible to bring further variety to the language learning classroom by screening different types of film: feature-length films, short sequences of films, short films, and adverts.

References

1. Charlebois, Justin. "Developing critical consciousness through film." *TESL Canada Journal* (2008): 124-132. Web. Accessed 7 Apr. 2019.
2. Eken, Ali Nihat. "'You've got mail': a film workshop." *ELT journal* 57.1 (2003): 51-59. Web. Accessed 2 Apr. 2019.
3. Fägersten, Kristy Beers, et al. *Watching TV with a Linguist*. Syracuse University Press, 2016.
4. Pegrum, Mark. "Film, culture and identity: Critical intercultural literacies for the language classroom." *Language and Intercultural Communication* 8.2 (2008): 136-154. Web. Accessed 2 Apr. 2019.
5. Seferoğlu, Gülge. "Using feature films in language classes." *Educational Studies* 34.1 (2008):1-9. Web. Accessed 2 Apr. 2019.

ОСМОНОВА САМАРА КУРБАНАЛИЕВНА
кандидат исторических наук, доцент
Ошский государственный университет
кафедра Истории Кыргызстана и археологии, этнологии

**РОЛЬ СЕМЬИ И ОБЩЕСТВА В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ (КОНЕЦ XIX –
НАЧАЛО XX ВВ.)**

**БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДО ҮЙ -БҮЛӨНҮН ЖАНА КООМДУН РОЛУ (XIX
-КЫЛЫМДЫН АЯГЫ - XX -КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА)**

THE ROLE OF THE FAMILY AND SOCIETY IN THE UPBRINGING OF CHILDREN (LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES)

Аннотация

В данной статье на основе полевых материалов и источников исследована роль семьи и общества в воспитании детей (конец XIX – начало XX вв.) Так же рассмотрены передача подрастающему поколению накопленных знаний и практического опыта кыргызского народа

Бул макалада талаа материалдардын жана булактардын негизинде баланы тарбиялоодо коомдун жана үй-бүлөнүн ролу изилденди. Ошондой эле кыргыз элинин көп жылдар аралыгында топтолгон билими жана практикалык опыты өсүп келе жаткан муунга берилиши каралган

In this article, on the basis of field materials and sources, the role of the family and society in the upbringing of children (late 19th - early 20th centuries) is studied.

Ключевые слова: традиция, воспитания, культура, поколения, общество, семья.

Ачык сөздөр: салт, тарбия, маданият, муундар, коом, үй-бүлө,

Key words: tradition, nutrition, culture, generations, society, family.

В рассматриваемое нами время, т.е. в конце XIX – начале XX в., у кыргызов основной формой семьи были большие неразделенные семьи. Вместе с тем для них, был характерен патриархальный уклад жизни, унаследованный от поколения в поколения.

Говоря о воспитании в семье, следует отметить, что большое значение, по сведениям многих наших информантов, имели семейные традиции, поскольку именно от характера поведения старших членов семьи и родителей, от их взаимоотношений зависели результаты воспитания детей. Известный советский педагог А.С. Макаренко подчеркивал: «Самые правильные, разумные, продуманные педагогические методы не принесут никакой пользы, если общий тон вашей жизни плох. И, наоборот, только правильный общий тон подсказывает правильные методы обращения с ребенком, и прежде всего, правильные формы дисциплины, труда, свободы, игры и ... авторитета»[7. с.101].

В традиционном кыргызском обществе старшее поколение, как и сегодня, большое значение придавало, да и сейчас придает такому свойству человека, как терпение. Мудрость родителей, по мнению многих наших информантов, должна была проявляться в первую очередь в терпении, осторожности, заботливом отношении ко всем членам семьи, в умении учитывать их сильные и слабые стороны. По народным представлениям, умение воспитывать заключалось не только в том, чтобы разумно приказать, потребовать повиновения от сына или дочери, а скорее – в искусстве убеждать, разъяснять, и тем самым увлекать.

Общение и воздействие, основанные на принципах равенства, давали возможность как бы очеловечивать, оживлять предмет обсуждения, а сам человек при этом становился нравственно чище, духовно богаче. В результате такого обсуждения достигалось нравственное единство, и высказанная идея становилась действительно близкой и понятной для сына, дочери, брата или сестры. В результате они начинали морально поддерживать старших, помогать им и, конечно, такое единство укрепляло семью. По народным представлениям, необходимо было всегда думать о том, чтобы каждого члена семьи поняли прежде всего его родные и близкие.

Как уже было отмечено, у кыргызов бытовали (и до настоящего времени иногда бытуют) семьи, где совместно с женатым сыном проживали оба родителя или один из них, а в ряде случаев и другие родственники. В таких семьях, как известно, люди старшего возраста занимали почетное место. Отметим также, что авторитет старших в кыргызских семьях зависел не только от их возраста, но и от многих других условий и обстоятельств. Одним из них, судя по всему, наиболее главным, являлось разумное отношение родителей к своим родителям. Это подтверждают и наши полевые материалы. Так, наш информант из с. Бужум рассказала, что ее родители всегда были заняты работой, не имели возможности уделять детям достаточного внимания. Но с ними жила бабушка (мать отца), которая была для детей всем, обладала мудростью, простотой, сердечностью: «Бабушка никогда на нас не кричала и не упрекала язвительно, рассказывала истории о наших предках. Советовала, как она выражалась, «расти умными». Даже когда мы стали взрослыми, то, находясь вдали от нее, мы всегда в своих поступках как бы советовались с бабушкой, хотя ее уже давно нет. Иногда кажется, что она стоит рядом и смотрит на тебя»[8. с.58].

Семья – важнейший социальный институт, и как бы она ни менялась в процессе своего развития, она продолжала и продолжает сохранять присущие ей социальные функции, являясь основной ячейкой общества. Семья играет существенную роль в сохранении и межпоколенной передаче многообразного опыта и культурных традиций.

Известно, что в изучаемое время основной формой была большая семья, неразделенные большесемейные коллективы, когда вместе жили 2-3 и больше поколений: родители, их женатые сыновья со своими детьми. Укажем, что функция передачи межпоколенной этнической информации, играющей важнейшую роль в усвоении детьми общечеловеческих норм, наиболее успешно осуществлялась именно в большой семье, где вместе с молодыми супругами жили родители. Они были строго приверженны к традиционному образу жизни, соблюдением в ней в наиболее полном объеме этических норм внутрисемейных отношений. Как правило, представители старшего поколения заботились о том, чтобы младшие ее члены с раннего детства приобщались к семейным нормам и традициям и соблюдали их. Тип семьи, где совместно с одним из женатых сыновей жили оба родителя или один из них, распространен у кыргызов до настоящего времени, хотя принцип расселения изменился. Дети не утратили связи со старшим поколением, которое, в свою очередь, не отстранено от участия в воспитании подрастающего поколения. Властью в семье обладал глава семьи – мужчина. Он был распорядителем материальных благ семьи.

Передача жизненного и практического опыта, исторически сложившихся традиций, уровень которых соответствует социально-экономическому и политическому развитию народа, следует считать одним из необходимых условий жизнедеятельности кыргызского общества. Важным и существенным условием жизнедеятельности любого этноса, в том числе и кыргызского, является передача жизненного опыта от старшего поколения – младшему, когда традиции непосредственно вплетались в жизнь человека с раннего детства, и приобщение к традициям происходило именно через семью, в семье.

Опыт воспитания детей в семье свидетельствует, что основным моментом сближения детей с родителями являлась искренность отношений, правдивость.

Наряду с искусством понимания духовной жизни детей важным для родителей являлось развитие в себе умения ориентироваться в различных ситуациях, понимание, как

разумно воздействовать на ребенка. Условием правильного воспитания подрастающего поколения считалось такое положение, когда родители являлись примером для детей.

Пословицы гласят по этому поводу: «Кимден тарбия алса, ошого окшош» – «Ты похож на тех, кто тебя обучал», «уядан эмнени корсо, учканда ошону алат» – «что увидет в гнезде – то будет брать при полете» и т.д. Вместе с тем большое значение имело и мнение общества по этому поводу. Так, несмотря на уважение к мнению матери, в определенных случаях, например, при выборе невесты, в первую очередь ориентировались на общественное мнение. Об этом свидетельствует и кыргызская пословица: «Беру не ту, кого расхваливает мать, беру ту, которую расхваливают люди»[8. с.66].

От родителей требовалось, чтобы они учитывали влияние окружающих на детей, знали, с кем общаются дети вне дома, оберегали детей от дурных знакомств и влияний. На это указывают следующие пословицы: «Жаман менен жолдош болсон кесири жугат, жакшы менен жолдош болсон насиби жугат», «Жакшы менен жүрсөн жетесин мураска, жаман менен жүрсөн каласын уятка», «Жман менен жүрсөн жалаасына каласын, жакшы менен жүрсөн жакшы адатын аласын » и др. Произведения устного народного творчества кыргызов через драматизированные образные картины, увлекательные сюжеты воссоздают ситуации, направленные на эмоциональное восприятие нравственных устоев кыргызского общества (доброта, патриотизм, любовь к окружающей природе, трудолюбие и др.); они же осуждают пороки, негативные явления окружающей жизни. На их основе формировались социальные качества, без знания которых невозможна была жизнь отдельной личности в семье и в обществе. Исследователи в этом направлении справедливо отмечали: «Непосредственный социально-исторический опыт – источник правдивого и глубокого отражения действительности в пословицах. Чего нет в опыте народа, того не может быть и в пословицах»[6. с.185].

Достаточно суровое воспитание, характерное для традиционного общества, было сопряжено в культуре кыргызов с определенными запретами. И запреты эти никем не оспаривались, женщинам категорически не дозволялось обсуждать (прилюдно) слово старшего, умудренного опытом и жизненно важными знаниями, большим багажом межличностного общения, почитаемого всеми; это было негласным правилом. Считалось: если что-то сказано старшим – значит, это закон, и это не обсуждалось. Слово старшего как бы обретало магическую силу, требовало повиновения, чтобы не нарушать гармонию жизни, хоть и трудной, но вместе с тем глубокой в нравственном отношении.

Содержание кыргызских пословиц, поговорок, сказок, преданий и т.д. служит хорошим дидактическим материалом, который раскрывает такие понятия, как роль старших в формировании нравственных устоев в семье и обществе.

Представители старших поколений воспринимались как носители добра, мудрости, поскольку именно они давали советы в сложных ситуациях молодым, оказывали им необходимую помощь. Пословицы и поговорки, разные притчи, т.е. произведения устного народного творчества, постепенно воспитывали ребенка, прививали ему любовь к людям, готовность к подвигу и многое другое.

Характерно, что многие кыргызские пословицы являются прекрасным отражением представления народа о том, какую высочайшую ценность представляют дети для человеческого общества: «Бала – бактын» – «Дети – счастье», «Баласы бардын ырысы бар», «Балалуу үй базар». и.т.д.

Не случайно исследователи отмечали[1.с.117], что пословицы и поговорки являются четко отражают присущие народу качества, мировоззренческие взгляды, ценности, закономерности поведения; это «исторически сложившееся афористическое средство традиционного воспитания, характеризующееся предельной краткостью объема, сжатостью информации, образной выразительностью, наличием прямого и переносного смысла, функциональной установкой на поучение, предостережение, назидание, нравоучение, обучение.

У кыргызов, как и у других народов Центральной Азии, соблюдалась добрая традиция, согласно которой родители в присутствии детей воздерживались от проявлений недовольства друг другом, т.е. важным условием правильного воспитания признавалось наличие в семье согласия между родителями и другими членами семьи. Обычай запрещал отцу (мужу) ругать мать (жену) в присутствии детей.

Народная педагогика высоко ценила роль примера родителей в воспитании детей. Следуя требованиям лучших народных обычаев, регламентировавших все стороны семейной и общественной жизни, родители должны были быть для своих и чужих детей примером для подражания во всем. Нравственная и эстетическая воспитанность взрослых оказывала благотворное влияние на детей.

Уже в ранней юности человек начинал осознавать, насколько важно заслужить доброе мнение о себе, высокую оценку со стороны старших. Именно старшие являлись авторитетом для всей общины, рода, а дальше – и всего общества. Дети становились участниками всех важных событий в жизни семьи и общины. Родители следили за соблюдением ими правил поведения, которые при взаимоотношениях с окружающими определяли уровень воспитанности и порядочности человека. Положительное влияние на воспитание у детей лучших нравственных качеств оказывал обычай традиционного гостеприимства, который свято соблюдался у кыргызов. К гостю проявляли большой интерес, он был уважаемым лицом в любом доме и в любой семье. Это объяснялось, по-видимому, тем, что гость всегда был носителем новых вестей из жизни других обществ, народов, стран. Рассказы гостя помогали его слушателям расширять свой кругозор. Правила приема гостя были закреплены давней народной традицией. Они возлагали определенные обязанности не только на взрослых, но и на детей. Мальчики должны были встречать гостя у ворот, обращаться к нему с соответствующим приветствием, помочь сойти с коня, проводить в дом, принять верхнюю одежду, выполнять просьбы и поручения гостя. Выполнение подобных поручений становилось своеобразной тренировкой вежливости и проверкой почтительного отношения к старшим. Считалось в высшей степени неприличным вмешиваться в разговор старших, громко смеяться в их присутствии. Дети при этом приучались также исполнять наставления, просьбы родителей и старших. Подобное же поведение детей и подростков при приеме гостя в семье было характерно для большинства соседних народов[4.с.95].

В семье положение женщины-кыргызки имело свои особенности. В большой семье она должна была согласовывать все свои действия со старшей женщиной, по своему усмотрению не могла расходовать продукты для дома. Она не обязана была решать важные воспитательные задачи; именно на пожелую женщину в большой семье в первую очередь возлагалась ответственность растить и воспитывать для общества физически здоровых и нравственно полноценных детей. Семья (и в значительной степени – бабушка) была в ответе не только за воспитание детей, но и за их поведение в обществе.

Примечательно, что для кыргызов был характерен довольно широкий круг воспитателей, поскольку за воспитание детей были ответственны не только родители, но и все ближайшие родственники: дедушки и бабушки, дяди и тети и т.д. Следует отметить, что участие всех родственников в воспитании подрастающего поколения, безусловно, не было и не могло быть равноценным.

Воспитание детей в традиционной кыргызской семье в первую очередь было обязанностью дедушек, бабушек, затем отца, матери, старших братьев и сестер.

Думается, существенным можно считать и то обстоятельство, что в традиционном кыргызском обществе авторитет старших по мере взросления детей не снижался. Даже когда повзрослевший сын сам становился полноправным хозяином и главой семьи, когда у него появлялись свои дети, когда он был уже главным работником в доме, главным по обеспечению жизнедеятельности семьи, он не становился главным носителем «идей воспитания» в семье и не отодвигал на задний план своих родителей. Это было характерной чертой кыргызской семьи.

Престарелые родители до самой смерти продолжали сохранять в семье авторитетное положение духовных руководителей, наставников, в том числе не только для своих взрослых, но даже и для пожилых детей: социальный статус, например, прадеда в кыргызской семье был выше, чем деда.

Проблема семейных взаимоотношений сложна и многообразна.

Обязанности родителей, особенно женщины-матери, требуют нравственно этической зрелости, таланта, человечности. Забота о детях, подготовка их к большой и сложной жизни, особенно в современных условиях, в условиях становления новых общественных отношений, должна объединять всех взрослых членов семьи. И родительский авторитет – это то главное и необходимое, без чего невозможно нормальное воспитание детей в семье.

Кыргызы считали и считают сегодня, что основой воспитания детей в семье следует считать родительскую любовь, поскольку, по народным представлениям, в родительских (материнских и отцовских) чувствах основная сила – воспитательная. Близость ребенка с матерью, особая материнская забота в первые годы жизни ребенка играют важную роль в эмоциональном, нравственном и умственном развитии ребенка. Известно, что мать лучше всех понимает каждое движение тела и души своего ребенка и отвечает ему. Видимо, личность ребенка начинает складываться именно с зарождения любви к матери. Думается, поэтому кыргызы говорили: «Атасы жиндинин бирөө жинди, энеси жиндинин баары жинди» – «Если отец плохой то один ребенок плохой, а если мать плохая то все дети плоие»[8.с.63], т.е. к выбору невесты относились очень тщательно, поскольку считали, что хорошие дети вырастут только у хороших родителей.

Известно, что традиционное воспитание по своей природе консервативно, и его главными носителями были представители старшего поколения, т.е. самая умудренная жизненным опытом часть народа. Это поколение как бы впитало в себя опыт, мудрость, знания и многое другое из жизни предшествующих поколений, которые уже сошли с исторической дороги, но передали своим потомкам ценные качества, которые дали возможность осуществлять преемственность в процессе воспитания новых поколений.

Конечно, это не было специфической чертой кыргызского социума, а было характерно для всех обществ с традиционным укладом жизни. Так, исследователь этнографии детства русских Сибири Г.С. Виноградов справедливо отмечал: «Лучшие педагоги в народной

среде – люди старого поколения, поколения людей, уже перебродивших, успокоившихся, уже не имеющих личных интересов, в нравственном отношении живущих выше обыкновенного уровня. Обыкновенно это бабушки, свои или чужие»[5.с.158].

Таким образом, семья, всегда продолжала выполнять свойственные ей социальные функции и играла основную роль в сохранении и передаче межпоколенного опыта и культурных ценностей. Семья неизбежно отражала все изменения, происходящие в обществе и, несмотря на характерный ей консерватизм, также подвергалась трансформации.

Известно, что «социально-бытовая сфера» для ребенка начинается именно в семье (около родителей, дедушек, бабушек, братьев, сестер и других родственников).

Все это позволяет понять, почему кыргызы такое большое значение придавали семье и почему все воспитание шло в традиционном кыргызском обществе в конце XIX – начале XX в. через семью и общинные структуры.

Основной воспитательной функцией семьи являлась межпоколенная передача детям практических знаний и хозяйственных навыков, а также нравственной культуры, норм поведения – этических и эстетических. Следует заметить, что в народной педагогике почти невозможно было отделить друг от друга формы и способы нравственного, эстетического и этического воспитания.

Наряду с воспитательной ролью семьи необходимо подчеркнуть значительное влияние социализирующей функции коллектива, когда «пример» превращался в систематическое обучение, к нему добавлялась роль общественного мнения. Весь цикл воспитания подразделялся на определенные этапы не только в соответствии с полом и возрастом воспитуемых, но и по своему социальному характеру: на домашнее (семейное) и общественное.

В целом основными методами воспитания детей в семье и в обществе у кыргызов были: убеждения, наставления, поучения. При этом главное внимание уделялось выработке таких свойств характера, как терпение, упорство, настойчивость, уважение к родителям, старшим, усвоение норм этикета. Эти и другие приемы воспитания подрастающего поколения соблюдались как в семье, так и в обществе. Они прививались путем регулярного повторения и передачи из поколения в поколение, что в свою очередь подкреплялось силой общественного мнения.

Таким образом, главную основу становления ребенка составляла семья и ее традиции, нормы поведения людей, которые окружали ребенка. Действительно, в зависимости от характера того или иного семейного коллектива формировалась личность ребенка, закладывались основы его будущего семейного и общественного мировоззрения, и влияние семьи в этом случае было достаточно разносторонним.

Однако семейное воспитание, как правило, всегда дополнялось общественным, общество оказывало влияние на детей по различным каналам: через родственников и гостей, на свадьбах «той», на сельских сходах «эмгек», при тех или иных видах взаимопомощи – «ашар» и т.д. Очевидно, именно поэтому пример родителей и других окружающих ребенка людей кыргызы считали и считают одним из главных и существенных методов воспитания. Это наше предположение подтверждает кыргызская пословица: «Сначала смотри на мать, а потом женись на дочери», подчеркивающая, что воспитанность или ее отсутствие у дочери напрямую зависели от нравственных качеств матери.

Внимание к воспитанию нравственных основ личности, к влиянию авторитетных представителей старшего поколения и сегодня, на наш взгляд, должны оставаться обязательной частью программы воспитания подрастающего поколения. Родители, как и в прошлом, стремятся воспитывать своих детей так, чтобы они выросли честными, трудолюбивыми, мужественными.

А.С. Макаренко справедливо говорил о том, как важно организовать сознание, чтобы человек понял, как надо поступать, чтобы правильное поведение стало для него привычным, когда человек чувствует, что неправильный поступок унижает его, роняет в собственных глазах, тогда как правильное поведение становится привычным: лишь тогда человек воспитан. Необходимо такое состояние, такая привычка, когда человек поступает правильно не только тогда, когда на него смотрят или слышат и могут похвалить, но и тогда, когда никто его не видит и не слышит, но необходимо поступать правильно для себя, во имя справедливости и долга перед самим собой.

Воспитание детей предполагает не только развитие их ума, нравственных качеств, идеалов, но и всестороннее развитие их чувств. Умение чувствовать красоту делает жизнь человека более богатой, яркой, интересной. Умение понимать, ценить и чувствовать прекрасное не приходит само по себе. Эти качества необходимо систематически развивать с самых ранних детских лет именно в семье. Воспитание детей в семье требует от родителей неустанного труда и поиска.

Подводя итог сказанному о воспитании детей в традиционной кыргызской семье, следует отметить, что искусство воспитания проявлялось и проявляется в умении родителей помочь детям найти самих себя, в умении повести их за собой.

Важно отметить и то, что воспитание детей в семье нельзя отделить от влияния личности взрослых – и в первую очередь отца и матери.

Таким образом, основной воспитательной функцией семьи является передача детям практических знаний, хозяйственных навыков и нравственных норм поведения. Взаимоотношения между детьми и родителями у кыргызов в прошлом регламентировались многочисленными нормами. Воспитать, женить сына, выдать дочь замуж считалось родительским долгом. Заботиться о престарелых родителях считалось священной обязанностью детей, в первую очередь сыновей. Отступление от этих нравственно-этических норм поведения осуждалось кыргызским обществом, считалось, да и сейчас считается, позором не только для близких, но и дальних родственников.

В настоящее время, в условиях возрождения духовной и идеологической основы общества, материальной базы обучения молодежи изучение традиционных норм взаимоотношения между поколениями и их пропаганда являются важнейшими задачами общества и обязанностью этнологов и педагогов, которые должны в своей деятельности учитывать эти обстоятельства.

Литература:

1. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст]/ А.Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. – 348 б.
2. Аттокуров, С. Кыргыз этнографиясы [Текст]: окуу куралы/ С.Аттокуров. – Бишкек: Б-сыз, 1989. – 200-б.
3. Апыш, Б. Тарбия назарияты [Текст] окуу китеби / Б.Апыш. – Ош, 1996. – 135-б.

4. Бекмуратова, А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем [Текст] / А.Т.Бекмуратова. – Нукус: Каракалпакия, 1970. – 117 с.
5. Виноградов Г.С. Этнография детства и русская народная культура в Сибири. М.: Восточная литература, 2009. С . 663 .
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында .– 2-бас. Б.: Шам, 2004. – 684 б.
7. Макаренко А.С. Соч. М., 1958. Т. IV. С. 151 .
8. Осмонова С.К. Полевые материалы тетрадь №2. Кыргызстан. Баткенская обл. – 2017. –78с.

УДК 378.12

УМАРОВА МЭЭРИГУЛ КАЛДАРБАЕВНА,
преподаватель
Жалал-Абадский государственный университет
meerimumarova86@mail.ru

ПЕДАГОГИКАЛЫК КАДРЛАРДЫ ДАЯРДООДОГУ БАЗАРКУЛ ДАНИЯРОВДУН АГАРТУУЧУЛУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАЗАРКУЛА ДАНИЯРОВА ПО ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

EDUCATIONAL ACTIVITY OF BAZARKUL DANIYAROV FOR THE TRAINING OF PEDAGOGICAL PERSONNEL

Аннотация

Бул илимий макалада педагогикалык кадрларды даярдоодогу Базаркул Данияровдун агартуучулук ишмердүүлүгү илимий анализге алынды. Соңку мезгилдерде тарыхты жаңыча иликтөө актуалдуулукка ээ болуп, кыргыз элине өз эмгегин арнаган мекенчил инсандардын тарыхый портретин жаңыча жазуу келечек илимпоздорунун милдетине айлангандыгы талашсыз. Мындай инсандардын катарын туңгуч агартуучу Базаркул Данияров түзөт. Анын тарых-таржымалын изилдөө менен, Кыргызстандын түштүгүндөгү окуу жайлардын тарыхын тактоого болот. Мындай окуу жайлардын катарын Жалал-Абад жана Ош шаарында ачылган кыска мөөнөттүү педагогикалык окуу курстар түзөт. Бул окуу курстарынын түзүлүшү жана аны жетектөө иштери Базаркул Данияров сыяктуу кыргыз элинин алгачкы интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышта. Ошондуктан, коомчулукка сунушталып жаткан илимий макалада, алгачкы агартуучулардын катарын толуктаган Базаркул Данияровдун ишмердүүлүгү жана ошол доордогу эл агартуунун абалы тарыхый анализден өткөрүлдү.

Аннотация

В этой научной статье образовательная деятельность Базаркула Даниярова о подготовке кадров по педагогике было проанализировано на научном аспекте. В последнее время исследовать историю по-новому стало актуальным, и бесспорно то, что новое

представление исторического портрета людей-патриотов, посвятивших свой труд кыргызскому народу, стало обязательным для будущих учёных. Одним из них является Базаркул Данияров. Исследуя его историю деятельности, можно узнать историю учебных заведений юга Кыргызстана. В такие учебные заведения входят временные педагогические учебные курсы, открытые в городах Ош и Джалал-Абад. Создание и управление таких курсов тесно связано с деятельностью первых представителей интеллигенции кыргызского народа таких как Базаркул Данияров. Поэтому в научной статье, предложенной обществу, деятельность Базаркула Даниярова, являющегося одним из первых просветителей, и положение народного просвещения того времени было проанализировано на историческом аспекте.

Annotation

There is a scientific analysis of the educational activity of Bazarkul Daniyarov for the training of pedagogical personnel, in this article. Nowadays, researching the history in a new way has become relevant, and it is indubitably that a new representation of the historical portrait of patriotic people who dedicate their work to the Kyrgyz people has become mandatory for future scholars. One of them is Bazarkul Daniyarov. Through studying history of his activity, you can find out the history of educational institutions in the south of Kyrgyzstan. Such kind of educational institutions include temporary educational training courses opened in the cities of Osh and Jalal-Abad. The creation and management of such courses is closely related to the activities of the first representatives of the intelligentsia of the Kyrgyz people such as Bazarkul Daniyarov. That's why, there are the activities of Bazarkul Daniyarov, one of the first enlighteners, and the situation of public enlightenment of that time were analyzed on a historical aspect, in this scientific article.

Түйүндүү түшүнүктөр: мугалим, агартуучу, эл агартуу, окуу курстар, агартуучулук, билим, коом, ишмердүүлүк, кадр, интеллигенция.

Ключевые слова: учитель, просветитель, народное просвещение, учебные курсы, просветительство, знания, общество, деятельность, кадр, интеллигенция.

Key words: teacher, enlightener, public education, training courses, enlightenment, knowledge, society, activity, personnel, intelligentsia.

Кыргыз элинин эгемендүү өлкөгө айланышы, өз тарыхын жаңыча көз карашта кароого кеңири шарт жаратты. Айрыкча, карт тарых барактарында катылып жаткан тарыхый-архивдик материалдарды иликтөөгө мүмкүнчүлүктөр түзүлүп, илимий изилдөөлөр жаңы нукта жүргүзүлө баштады. Мына ушундай илимий изилдөөгө муктаж болгон, тарыхтын көйгөйлүү маселелеринин бири Кыргызстандын түштүгүндөгү педагогикалык кадрларды даярдоодогу ишмердүүлүктөр. Кыргызстандагы агартуучулук багытты ишке ашырууга, салым кошкон кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү Ишенаалы Арабаевдин, Касым Тыныстановдун, Петр Юдахиндин, Базаркул Данияровдун салымы опол тоодой. Алар бир жагынан педагогикалык кадрларды даярдоо милдетин алышса, экинчи жагынан агартуу бөлүмдөрүн башкаруу, үчүнчү жагынан, окуу куралдары менен камсыздоо, төртүнчү жагынан тил саясатын тактоо багыттарын ишке ашырышкан. Ошентсе дагы, бул инсандардын тарыхый баасы көп мезгилге чейин берилбей, тескерисинче, эл душманы катары каралган тарыхтагы ак тактар кездешкендиги белгилүү. Ошондуктан, алардын тарыхтагы ордун так көрсөтүү максатында тарыхый-архивдик материалдарды анализдөө менен коомдук пикирге алып чыгууну туура көрдүм. Анткени, өз учурунда

илимий анализге алынбай калган кээ бир тарыхый көйгөйлөр бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси экендиги талашсыз чындык. Мен сунуштап жаткан Кыргызстандын түштүгүндөгү педагогикалык кадрларды даярдоодогу Базаркул Данияровдун агартуучулук ишмердүүлүгүнүн тарыхый анализи да учурдун актуалдуу маселеси. Базаркул Данияровдун тарыхый бейнесин ачуу үчүн ар кандай көйгөйлү тарыхый аспектиде кароонун негизги методдору болуп саналган салыштыруу, логикалык методдор жана архивдик маалыматтарды анализдөө колдонулду.

Базаркул Данияров 1897-жылы 20-октябрда Чүй областынын, Кемин районундагы Чоң-Кемин өрөөнүнүн Кайыңды айылында белгилүү, бай үй-бүлөдө туулгандыгын бир катар тарыхый булактардан кездештирүүгө болот. Ошондой эле, ал өзүнүн өмүр баянында: «атамдын айтуусуна караганда менин атам, кудайга ишенген, момун жана мал-чарбанын эсебинен жашаган. Ал болжол менен 1870-жылдары өлгөн» - деп жазат [1.9]. Ал өзүнүн келип чыгуу тегин жана үй-бүлөлүк абалына мындай баа берүүсү (ЦГА ПД, ф.10, оп.15, л.769), 1934-жылдардагы массалык репрессиянын толкунунан этиятануу катары баалоого болот. Анткени, 1935-жылы 13-июлда жасаган Фирсовдун докладында: «Базаркул Данияров БСКПнын мүчөсү, мектеп башкармалыгынын башчысы, ири манаптын үй-бүлөсүнөн чыккан» - деп жазылган [2. 55,56]. Анын дагы бир далили алардын үй-бүлөсүнө таандык мөөрдүн болуусу жана ал мөөр бүгүнкү күндө да Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин этнографиялык музейинде сакталып туруусу [1.10]. Ал эми Базаркул Данияровдун агартуучулук ишмердүүлүгүнүн жогорулоосуна бир туугандарынын салымы чоң экендиги, аны Верный жана Ташкентке окууга жөнөтүп, материалдык колдоо көрсөтүп тургандыгы жогоруда шилтеме катары сунушталган эмгектен табууга болот. Анын билим алууга болгон алгачкы кадамы тууралуу К.Даниярова, Кеминдеги Шабдан-баатырдын медресесинде араб тамгасын үйрөнүү менен башталгандыгында, андан соң Токмоктогу татар-орус тузем мектебинде уланткандыгына, 1915-жылы Верныйдагы гимназияга барып, бирок, 1916-жылы үркүндүн таасиринен үзгүлтүккө учурагандыгы тууралуу билдирет. Ошондой эле, өзүнүн өмүр баянында да жадидчилик мектептен билим алып, бир баскычтуу билими тууралуу жазган [1.12]. 1918-жылы октябрда Базаркул Данияров Верныйдагы Казак Агартуу Институтуна кирген, 1919-жылы май айында аяктаган жана Казакстандын Жети-Суу аймактык Эл Агартуу бөлүмүндө эки ай иштеген. Андан соң Туркестан Эл Агартуу Комиссариаты тарабынан Ташкентке окууга жөнөтүлгөн. Ошентип, 1923-1924-окуу жылында Базаркул Данияров «Эл мугалими» даражасын алуу менен окуусун ийгиликтүү аяктаган жана Ташкенттин бир катар мектептеринде ийгиликтүү иштегендигине байланыштуу жолдомо менен Москва, Петроградга жөнөтүлгөн. Ушул эле жылы Ош шаарына мугалимдерди жана айыл- чарба жумушчуларын даярдоо курсуна окутуучулукка жөнөтүлгөн. Ошондой эле, анын көп тил билгендиги тууралуу маалымат өздүк өмүр баянынан кездешет. Тактап айтканда: «орус, казак, өзбек, татар тилин эркин сүйлөйм» - деген өмүр баян архив беттеринде сакталуу [3.1-4]. Базаркул Данияров жашап жаткан доордогу урунттуу окуя 1924-жылы Орто Азиядагы улуттук жиктешүү жана ушул эле жылдын 14-октябрындагы РСФСРдын курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүүсү. Анын натыйжасында өлкөдө эл агартуу жаатында бир катар түзүлүүлөр, өзгөрүүлөр болуп, мындай саясий кырдаал алгачкы кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн өз элинин сабатсыздыгын жоюуга эмгегин арноосун талап кылган. Тактап айтканда, 1924-жылы 11-февралда Туркестан ССРинин Эл Агартуу Комиссариаты Базаркул Данияровду Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын эл агартуу

бөлүмүнө жөнөткөн. Бул мезгилде Базаркул Данияров Ташкент шаарында педагогикалык жана илимий комиссиянын курамында иш алып барып жаткандыгы тууралуу тарыхый маалыматтарды кездештирүүгө болот. Ал эми өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүнүн башталышы тууралуу жазган өмүр баянында: «Мен 1924-жылы февралда Туркестан Эл Агартуу Комиссариаты тарабынан Ош жана Жалал-Абад шаарларына мугалимдерди даярдоо курсунда “Эне тилин” окутуу үчүн жиберилдим. Окутуу процессинин жүрүшүндө мен окуу бөлүмүнүн башчысы кызматын ээледим. 1924-жылы сентябрда окуу курсу Ошко которулуп, биз 15-сентябрда 15 кыргыз мугалимин даярдап чыгардык. Акырында мен курсту башкарып калдым. 1925-жылы 1-январда биз дагы 18 мугалим даярдадык. Аларды мугалим катары Жалал-Абад, Ош аймактарына жөнөттүк. Январдын башында биздин курс педагогикалык техникум болуп кайрадан түзүлдү. Анда да мен башчы бойдон калдым. 1-мартта малярия менен ооруп калгандыгыма байланыштуу, өз арызым менен башчылык кызматтан бошотулуп, окутуучу болуп иштедим. 1-июндан областык аткаруу комитетинин токтомуна ылайык, Ош аймактык билим берүү бөлүмүнүн башчысы болдум» [4. 19-22]. Демек, өзү жазып катыргандай жана тарыхый-архивдик булактар тастыктап тургандай Базаркул Данияровдун педагогикалык ишмердүүлүгү Кыргызстандагы эл агартуунун калыптанышынын, өнүгүшүнүн дооруна туура келип, ал тунгуч агартуучу катары прогрессивдүү салым кошкондугу менен тарыхта калды. Базаркул Данияровдун коомго кошкон салымы менен кыргыз коомундагы агартуунун, педагогикалык кадрларды даярдоонун тарыхындагы орду терең изилдөөнү талап кылаарын дагы бир ирет белгилөө менен, анын өмүр таржымалын, архивде сакталган тарыхый маалыматтарын топтоштуруп, жарыкка чыгарган К.Даниярованын жазган китебиндеги пикир менен жыйынтыктоону туура көрдүм. Андагы маалыматка ылайык: «Биринчиден, Базаркул Данияров өз доорунун билимдүү адамы болгон, курстун угуучуларынын деңгээлин жогорулата алган. Экинчиден, ал тунгуч агартуучу болуу менен, окуу бөлүмүн жетектеген, андан соң мамлекеттик стандарттагы алгачкы жогорку окуу жайы болуп саналган Кыргыз Агартуу Институтунун директору болгон. Үчүнчүдөн, Базаркул Данияров Кара-Кыргыз Илимий Комиссиясынын кийинчерээк Кыргыз Академиялык Борбордун алгачкы окмуштуу катчысы болгон» [1.6].

Демек, сабатсыздыктын сазына батып тургун кыргыз элин билим алууга үндөө, эмгегин арноо агартуучулардын катарын толуктаган Базаркул Данияров үчүн да жеңил болгон эмес. Анткени, бир жагынан карапайым кыргыз сабаттуулуктун маани-мазмунун андабай келсе, экинчи жагынан ислам дининин негизинде сабак берүү, тамга таанытуу, жазуунун ордуна оозеки жаттоо усулу да кыйынчылык жараткан. Үчүнчүдөн, элге маалыматтуулукту жайылтуу аракетинин катарын жадидчилик кыймыл толуктаган [5.20]. Мына ушундай карапайым калктын сабатын агартууда Б. Данияров сыяктуу агартуучунун орду чоң экендиги Г. Токтогулова[6.44], Ош, Жалал-Абад педагогикалык техникумунда ийгиликтүү иштегендиги [7.3] бир катар изилдөөлөрдө белгиленет.

Жогорудагы маалыматтарга, тарыхтагы архивдик барактарга таянуу менен жыйынтыктап айтканда, Базаркул Данияров эл агартуу жаатында бир катар жооптуу кызматтарда продуктивдүү иштеген [8.2]. Кыргыз жергесинде мектептердин ачылышы, аларды мугалим кадрлар менен толуктоо милдети да Базаркул Данияровдой чыгаан кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнө жүктөлдү. Жүктөлгөн милдеттердин ийгилигин Базаркул Данияров туурасындагы архивдик маалыматтар тастыктап турат. Сабатсыздыктын сазына батып турган кыргыз элин оор кырдаалдан чыгарууга да түздөн-түз эмгегин арнагандыгы

далилдүү көрүнүш. Тунгуч агартуучу Базаркул Данияровдун коомго арнаган эмгегинин катылып жаткан барактарын ачуу келечектин иши деген ойдомун.

Колдонулган адабияттар:

1. К.Даниярова. Базаркул Данияров – первый педагог. Бишкек, 2007. 6,9,11,13б.
2. БМА. ПД, ф.539, оп.1, ед.хр.261 жана 55,56.
3. БМА. ПД, ф.10, оп.15, ед.хр.770, л. 1-4.
4. ОшОА. ф.249, оп.2, ед.хр.11, л.19-22.
5. Кубатова А. Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы. Бишкек 2012, 20-бет.
6. Токтогулова Г. Жалал-Абад билим берүү башаты. Жалал-Абад 2018, 44-бет.
7. ОГПУ өнүгүү жолунда. Бишкек 201, 3-бет.
8. Педагогикалык окуу жайы-кадырларды даярдоонун уясы. Жалал-Абад 1996, 2-бет.

УДК:371.38 (811.111)

БЕКМУРАТОВА Н.И.

ОГПУ, преподаватель,
e-mail: nargul83@gmail.com

ТОКТОСУНОВА Г.,
ОГПУ, преподаватель,
e-mail: gtoktosunova@gmail.com

**РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
(ИКТ) В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ**

**МААЛЫМАТ ЖАНА БАЙЛАНЫШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН ОКУТУУ
ЖАРАЯНЫНДАГЫ РОЛУ**

**THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY (ICT)
IN TEACHING PROCESS**

Аннотация: ИКТ могут изменить натура образования: где, когда, как и каким образом происходит обучение. Это будет способствовать появлению общества ответственных знаний, в котором особое внимание будет уделяться обучению на протяжении всей жизни с осмысленным и приятным опытом обучения. Использование ИКТ может увеличить сдвиг парадигмы как в содержании, так и в педагогике, который лежит в основе реформы образования в 21 веке. При правильной разработке и внедрении образование с использованием ИКТ может способствовать приобретению знаний и навыков, которые позволят учащимся учиться на протяжении всей жизни.

Ключевые слова: ИКТ, учебный процесс, язык обучения, важность ИКТ, интеграция, внедрение ИКТ, образовательный процесс.

Аннотация: Маалымат жана байланыш технологиялары билим берүү мүнөзүн толук өзгөртө алат: кайда, качан, кантип окутуу мүмкүнчүлүктөрүн берет. Бул окутуу жараянындагы маңыздуу, жагымдуу жана унутулгус билимге ээ болууга өбөлгө түзөт. XXI кылымдын негизги куралы катары, аталган технологияны колдонуу педагогикада жана анын маанилүүлүгүндө чон секириктерди, өзгөрүүлөрдү жасай алгандыгында. Туура, өз орду менен колдонулса, маалымат жана байланыш технологиялары, окутуу жараянында окуучулардын терең билимге ээ болуу менен аны жашоодо айкалыштыра билүү жөндөмүнө ээ кылат.

Ачык сөздөр: Маалымат жана байланыш технологиялары, окуу процесси, окутуунун тили, МБТнын маанилүүлүгү, интеграциялоо, МБТны киргизүү, билим берүү процесси.

Abstract: ICT has the potential to transform the nature of education: where, when, how and the way learning takes place. It will facilitate the emergence of responsible knowledge society emphasizing lifelong learning with meaningful and enjoyable learning experiences. The use of ICTs can catalyze the paradigmatic shift in both content and pedagogy that is at the heart of education reform in the 21st century. If designed and implemented properly, ICT supported education can promote the acquisition of the knowledge and skills that will empower students for lifelong learning.

Key words: ICT, teaching process, learning language, importance of ICT, integration, implementation of ICT, educational process.

Today, we cannot imagine our personal and professional lives without the use of computers and smart devices as they play a vital role in all spheres of modern life. The application of the information technology in learning and teaching has already become integral part of our language classroom. Being a teacher today does not only mean standing in front of students with a book in one hand and a piece of chalk in the other. Due to the changes in the society and the rapid development of information technology, approaches towards teaching and learning have changed a lot. The use of ICT in language teaching maximizes a lot of new possibilities for effective communication for both teachers and the students not only to develop their language skills, but also they broaden knowledge of using ICT successfully to make teaching and learning better.

The lesson with the use of ICT is visual, colorful, informative, interactive, saves time for the teacher and the student, allows the teacher to work at their own pace, allows the teacher to work with students in a differentiated and individual way, gives the opportunity to monitor quickly and evaluate the results of training. The actuality of this article is the effective use of information and communication technologies (ICT) in the educational process, as well as it is an urgent demand of present.

Currently, a teacher in any discipline should be able to prepare and conduct a lesson using ICT. ICT stands for Information Communication Technology. The term is defined differently in the literature since it is considered as a term. UNESCO defined ICT as forms of technology used for creating, displaying, storing and exchanging information [1]. The end of the XX century is becoming a new era of active development and distribution of ICT. The current stage of ICT development is characterized by a particularly strong influence of technology on all processes occurring in modern society. Providing instant spreading of information, they form a global information space. ICT actively penetrates into the spheres of human activity, optimizing the functioning of science, education, culture, politics, the household industry, as well as the spheres of economic and national security. Nowadays ICT cannot be separated from our daily needs. ICT makes English language environment interactive, flexible and innovative. The application of computer technologies in language instruction provides a student-centered learning environment. Integrating technology into language instruction reduces teacher-centered learning environment.

Technology can be applied in teaching practices to enhance and facilitate foreign language learning. Computer, internet, smart boards, cell phones, video games, music players etc. are used in the target language learning process to raise students' motivation and language awareness [2]. No doubt, that ICT is a valuable and an innovative teaching tool enhancing EFL learning. The rapid growth of ICT has naturally influenced by every aspects of language teaching process. Using technology has positive effects on teaching and learning English. The implementation of ICT will lead to variety in English content, contexts and pedagogical methods in teaching environment. ICT makes English language environment interactive, flexible and innovative.

The application of computer technologies in language instruction provides a student-centered learning environment. It enables course administrators and teachers to vary lesson presentation styles to motivate students of varying interests, provides learning opportunities outside the classroom, and is perceived to cater more for individual differences. Integrating technology into language instruction reduces teacher-centered understanding and students'

language learning anxiety, but encourages them to be risk takers to practice target language as they are digital natives. Jayanthi and Kumar (2016) explain the positive impacts of ICT on ELT under the basic headings such as: availability of materials, students' attitudes, learner autonomy, authenticity, helping teachers, student-centered, and self-assessment [3]. The availability of large body of authentic materials such as images, animation, audio and video clips facilitate presenting and practicing language. As for students' attitudes, ICTs increase motivation. The students feel highly motivated to learn a language as they displayed positive attitudes towards language learning as they use computer and learn in stress-free learning environment.

In addition, ICT fosters learner autonomy as ICT tools provide learners to take responsibilities for their own learning. Students are free to choose the material convenient for their learning styles. Furthermore, ICT provides authentic situations and real life learning environment. As ICTs offer different types of facilities and availability of teaching materials, EFL teachers only suggest and design these tools as complementary teaching materials. Contrary to traditional learning environment, ICT supports student-centered learning together with teacher-student interaction.

As for assessment, with the ICTs both receptive and productive skills are easily and effectively assessed. The teacher may decide and design relevant materials to test students' achievement in all skills. The advantages of ICT usage in foreign language teaching can be listed as:

1. *Capacity to control presentation.* This capacity marks the difference between computers and books. Books have a fixed presentation, unlike computers, which can combine visual with listening materials, text with graphics and pictures.

2. *Novelty and creativity.* A teacher may use different materials for each lesson, not like in teaching with textbooks, where all classes presenting a certain topic are the same.

3. *Feedback.* Computers provide a fast feedback to students' answers through error correction. It not only spots the mistake but also corrects it, sometimes even giving the appropriate advice.

4. *Adaptability.* Computer programs can be adapted by teachers to suit their students' needs and level of language knowledge [4]. There is a significant evidence of the benefits and advantages that the use of ICT can have on learners. The effective use of ICT impacts on learners and various aspects of the learning process can be summarized as follows: ICT increases learners' motivation and thus enhances personal commitment and engagement; ICT improves independent learning; Learners' collaboration and communication are more important; Learners' attainment and outcomes are improved. Use of ICT in teaching-learning environment can bring a rapid change in society. It has the potential to transform the nature of education i.e., where and how learning takes place and role of learners and teacher in the process of learning. It is essential that teachers must have basic ICT skills and competencies.

It is for the teacher to determine how ICT can best be used in the context of culture, needs and economic conditions. Good teaching is not simply adding technology to the existing teaching and content domain rather it should cause the representation of new concepts and requires developing sensitivity to the dynamic, transactional relationship between the three components of knowledge: Content, Technology and Pedagogy. During the last three decades, the changes in educational environment have been phenomenal. The model, focus, role of the learner and technology has been changed considerably from traditional instruction to virtual learning environment.

The use of ICT in learning a foreign language helps to intensify and personalize learning, promotes interest in the subject. In addition, the ICT contribute to overcoming the psychological barrier of students to the use of a foreign language as a means of teaching, learning, communication, assessment, checking home assignment.

Teachers are applying various educational platforms such as Google Classroom, Google Forms, Google Drive, Zoom, Webex, Google Meet, Kahoot, ZipGrade and many other free educational platforms. To show the effectiveness of implementation and integration of ICT in

teaching and learning process, the study was conducted in Osh State pedagogical university, faculty of humanities. A total number of 25 teachers were drawn from our chair of English. The instrument for data collection was a close-ended questionnaire (See the **Table 1** and the **Diagram 1**).

A survey questionnaire with a total of 10 items was used as the main instrument in this study to analyze the effectiveness of ICT in teaching and learning process. All respondents were asked to read the statements given and choose their answers based on 4 scale ranged from 4- Strongly Disagree, 3- Disagree, 2- Agree and 1- Strongly Agree. From the table it is displayed that most teachers agreed that the use of ICT will definitely provide lots of opportunities for an effective teaching as well as ICT supported teaching makes learning more effective. This situation shows that teachers view the use of ICT in teaching and learning process as something positive where ICT is the aid needed by teachers to ensure the effectiveness of both teaching and learning process. Next, from the data obtained, it also shows that the use of ICT in teaching enable the students to be more active and engaging in the lesson prepared by the teachers. This is because students are familiar with ICT and they find it easier learning by ICT and allows them to be engage more in the lesson. But the teachers who agreed with the 9th (Students' pay less attention when ICT is used in teaching) and 10th (I am confident that my students' learn best without the help of ICT) items are the teachers who prefer traditional methods (See the Table1).

According to the diagram teachers use different ICT forms for conference, assessment, testing, checking the assignments of students, creating their own video lessons, upload their lessons YouTube, download YouTube videos for their lessons. So, the teachers can use Zoom conference properly as all of them vote for it, the most frequently used forms for testing and checking students' knowledge are Google Forms, Kahoot and videouroki.net. As an assessment form Zip Grade, Camtasia as a screen recorder of the video lessons are not used by most of the teachers. The results of questionnaire show that integration of ICT in teaching and learning is more effective in compare to traditional classroom. This is because, using ICT tools and equipment will prepare an active learning environment that is more interesting and effective for both teachers and students. The results are proved using ICT in education would enhance students' learning. However, most of teachers in this study agree that ICT helps to improve self- development, computer literacy and digital comp

etence. Moreover, this questionnaire proved that students learn more effectively with the use of ICT as lesson designed are more engaging, entertaining and everlasting. Accordingly, the participants agreed that integrating ICT can foster students' learning (See the diagram1).

The fundamental stage of ICT implementation must be effective to make sure that, teachers and students are able to make the best use of it. Thus, preparations of a technology-based teaching and learning begin with proper usage and supports by the educational institutions top management. If the implementation process of technology integration in schools take place appropriately from the very beginning stage and the continuous maintenance are adequately provided, ICT integration will result in a huge success and benefits for both teachers and students. The use of ICT especially in teaching and learning is more about practicality as compared to theories and that is why teachers must be given time to learn and explore it, before they are completely comfortable with its usage and able to make use of it for teaching and learning.

Alluding to thoroughly investigated materials one may conclude that implementing ICT in teaching process demands the digital competence of teachers, aware of choosing appropriate materials, design everlasting lessons, empower students to integrate gained skills with the real life. I state a quotation by a great teacher, technology facilitator, and school and district administrator, and currently an Adjunct Instructor with the Graduate School of Education at the University of

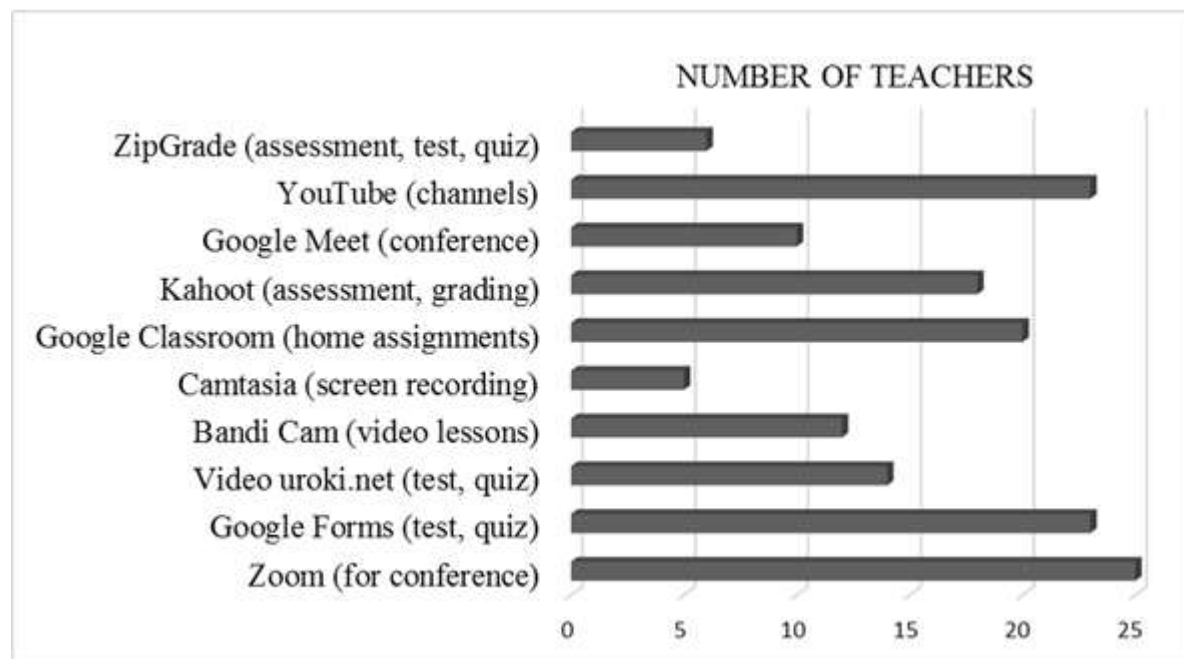
Pennsylvania George Cuoros that "Technology will never replace great teachers, but technology in the hands of great teachers is transformational".

Table.1. 10 items focused on 25 teacher's perception and the effectiveness of using ICT in teaching foreign language

No	Items	Strongly agree	Agree	Strongly disagree	Disagree
		Frequency and percentage			
1	I find it easier to teach by using ICT	4 16%	19 76%	0	2 8%
2	I feel confident learning new computer skills.	5 20%	15 60%	0	5 20%
3	I think that ICT supported teaching makes learning more effective	4 16%	20 80%	0	1 4%
4	The use of ICT helps teachers to improve teaching with more updated materials	6 24%	18 72%	1 4%	0
5	I think the use of ICT improves the quality of teaching.	6 24%	17 68%	1 4%	1 4%
6	I think the use of ICT helps to prepare teaching resources and materials.	5 20%	20 80%	0	0
7	The use of ICT enables the students' to be more active and engaging in the lesson.	4 16%	18 72%	1 4%	2 8%
8	I think the use of ICT in teaching is a waste of time.	1 4%	4 16%	5 20%	15 60%
9	Students' pay less attention when ICT is used in teaching.	2 8%	2 8%	19 76%	2 8%
10	I am confident that my students' learn best without the help of ICT.	0	5 20%	16 64%	4 16%

Diagram. 1. shows appropriate, suitable, easy forms of ICT in teaching effectively for

teachers.

REFERENCE

1. UNESCO. International education. Paris: UNESCO House. 2002.-pp.12
2. Altun M. The integration of technology into foreign language teaching. International Journal on New Trends in Education and Their Implications. 2015. pp.22-27
3. Jayanthi N. S. & Kumar, R. V. Use of ICT in English language teaching and learning. Journal of English language and literature. 2016. pp. 34-38
4. Padurean A. & Margan M. Foreign language teaching via ICT. 2009. pp.97-101

УДК: 37.036.5

НИШАНБАЕВА МЕРНИСА АНАРБАЕВНА
ОшМПУнун Колледжинин мектепке чейинки педагогика
жана жекече усулдар кафедрасынын окутуучусу

**МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ӨНҮКТҮРҮҮ
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨ ПЕДАГОГДУН РОЛУ**

**РОЛЬ ПЕДАГОГА В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ
ДОШКОЛЬНИКОВ**

**THE ROLE OF THE TEACHER IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES
OF PRESCHOOL CHILDREN**

Аннотация: Бул макалада өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгы анын активдүүлүгүн жогорулатууда педагогдун таасири эң негизги ролдо тураары белгиленип кетти. Өспүрүмдөр көпчүлүк учурда чыгармачылыктын ар түрдүү жанрларына кызыгышат. Музыка, кол өнөрчүлүк, ийлеп чаптоо бул балдардын чыгармачылыгындагы эң өзгөчө бөлүгү катары эсептелет. Балдар көпчүлүк учурда жаратылыш аркылуу, сүйлөө чеберчилиги менен чыгармачылыкты жандандырат. Өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгынын өнүгүүсүнө педагогдун таасири өзгөчө деп бааланат. Педагогдун кеп-кенештери, балдарга берген маалыматтары чыгармачылыктын пайда болушуна шарт түзөт. Көпчүлүк учурда педагогдордун балдарга өткөн занятиесинен дагы таасирленет. Ал эми педагог бала бакчаларда өтүлгөн занятиелердин материалдары балдардын чыгармачылыкка болгон кызыгуусун арттырып жөндөмүн пайда кылган учурлар болот. Өспүрүмдөр чыгармачылыкка болгон кызыгуусуна педагог-тарбиячы туура мамиле жасап, ата-энелер менен бирдиктүү иш алып барганда көп ийгиликтерди жаратат. Көркөм өнөр чыгармачылык балдардын жан-дүйнөсүн байытып, аларга рухий азык тартуулайт. Көркөм өнөрдүн бир түрү болгон музыка, өспүрүмдөрдүн музыкага болгон кызыгуусу, музыканы угуп, ыр аткаруу чеберчилигин, шыгын арттырып маданий эстетикалыкка болгон көз карашын өнүктүрөт. Музыкалык чеберчилик бийлөө, кыймылды туура жасап үйрөнүүгө педагог негизги орунда турат жана аларды чыгармачылыкка тарбиялайт. Ошол эле учурда ар кандай оюндарды ойноп педагогдун жардамы менен аларды жасоого үйрөнөт. Көпчүлүк учурда кол өнөрчүлүк балдар үчүн өтө маанилүү экенин баса белгилешет. Балдар өз колдору менен кагаздан, түрдүү кездемелерден ар кандай оюнчуктарды жасаганды жакшы көрүшөт. Бул балдардын чыгармачылыгынын алгачкы башы катары эсептөөгө болот. Дидактикалык оюндар балдардын аң-сезимине, акыл-эсине өзгөчө таасирин тийгизип, жөндөмүн арттырат. Балдарга театырлашкан оюндарды уюштуруп, сюжеттик ролдорду аткаруу учурунда педагогдун, тарбиячынын салымы чоң деп бааланат. Өспүрүмдөрдүн көркөм өнөргө болгон жөндөмү аркылуу чыгармачылыктын бардын формасын таанып-билүүгө тарбиялайт.

Түйүндүү сөздөр: чыгармачылык, ишмердүүлүк, көркөм өнөр, музыка, педагог.

Аннотация: В этой статье утверждается, что влияние учителя играет ключевую роль в повышении творческих способностей подростков. Подростки часто интересуются разными жанрами искусства. Музыка, поделки, изгиб - самая особенная часть этого детского творчества. Дети часто стимулируют творчество через слова, искусство - через природу. Особо считается влияние учителя на развитие творческих способностей подростков. Советы учителя и информация детям способствуют развитию творческих способностей. Во многом это связано с тем, как учителя учат детей. Бывают случаи, когда материалы уроков, проводимых воспитателем детского сада, повышают интерес детей к творчеству и развивают их способности. Когда педагог проявляет правильное отношение и работает с родителями, интерес подростков к творчеству возрастает. Искусство обогащает души детей и дает им духовную пищу. Одно из искусств - музыка, которая развивает у молодежи интерес к музыке, умение слушать музыку, певческие навыки, отношение к культурной эстетике. Учитель играет ключевую роль в обучении танцевальным и двигательным навыкам и развивает их творческие способности. Кроме того, поиграйте в различные игры и научитесь делать это с помощью учителя. Часто подчеркивают, что для детей очень важны поделки. Дети любят делать игрушки из бумаги и ткани своими руками.

Это можно считать началом детского творчества. Дидактические игры оказывают особое влияние на сознание и интеллект детей, повышают их способности. Педагог и воспитатель вносят весомый вклад в организацию театрализованных представлений для детей и исполнение сюжетных ролей. Он учит подростков знакомиться со всеми видами творчества через свои художественные способности.

Ключевые слова: творчество, деятельность, искусство, музыка, педагог.

Annotation: This article argues that the teacher's influence plays a key role in increasing the creativity of adolescents. Teenagers are often interested in different art genres. Music, crafts, bending are the most special part of this children's art. Children often stimulate creativity through words, art through nature. The teacher's influence on the development of youth creativity is considered to be special. The teacher's advice and information to children contribute to the development of creativity. This is largely due to the way teachers teach children. There are times when the materials of the lessons conducted by the kindergarten teacher increase the children's interest in creativity and develop their abilities. When an educator shows the right attitude and works with parents, the interest of teenagers in creativity increases. Art enriches the souls of children and gives them spiritual nourishment. One of the arts is music, which develops young people's interest in music, the ability to listen to music, singing skills, attitudes to cultural aesthetics. The teacher plays a key role in teaching dance and movement skills and nurtures their creativity. Also, play a variety of games and learn how to do it with the help of a teacher. They often emphasize that crafts are very important for children. Children love to make their own toys from paper and fabric. This can be considered as the beginning of children's creativity. Didactic games have a special effect on the minds and intelligence of children and increase their abilities. The teacher and educator make a significant contribution to the organization of theatrical performances for children and the performance of story roles. It teaches teenagers to get acquainted with all kinds of creativity through their artistic ability.

Keywords: creativity, activity, art, music, teacher.

Жаш өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгын өнүктүрүү жана көзөмөл жүргүзүүдө педагогдордун таасири чоң роль аткарат. Чыгармачылык аркылуу балдар эстетикалык көз карашы, аң-сезими өсүп- өнүгүп чыгармалардын баалуулуктарын, дүйнөнүн кооздугун, сулуулугун жаратылыштын баа жеткис байлык экенине ынанып искусство менен терең байланыш жасашат. Чыгармачылык аркылуу жаш өспүрүмдөрдүн ар түрдүү көркөм каражаттарды таанып билүүгө шарт түзөт. Жаш өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгында ар кандай көркөм өнөргө тиешелүү каражаттарга аяр мамиле жасоо жоопкерчилигин үйрөнүүгө тарбиялайт. Мектепке чейинки өспүрүмдөр көпчүлүк учурда ар кандай тармактагы чыгармачылыкка кызыгуу менен, өздөрүнүн чыгармачылыгын тандоого аракет жасашат. Чындыгында эле чыгармачылык аркылуу балдар көркөм каражаттарды пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу көркөм дүйнөсүн ага болгон кызыгуусу артат. Көркөм дүйнөнүн ички сырларын таанып билүүгө тарбияланат. Балдардын чыгармачылыгында тиешелүү өспүрүмдүн шык-жөндөмү негизги орунда турат. Мектепке чейинки өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгында педагог негизги ролду ээ. Өспүрүмдөр көпчүлүк учурда өздөрүнүн чыгармачылыгын өркүндөтүү учурунда көп убакыт тандоого көңүл бурушат. Мектепке чейинки мекемелердеги өтүлгөн занятиелер өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгында өзгөчө таасирин тийгизген учурлар кездешет. Балдар чыгармачылыкты түшүнгөн кезде өз алдынча иштөө ыкмасы калыптанат, жаңы көрүнүштөрдү таанып билүү аны аткаруу жөндөмү пайда

болот. Мектепке чейинки мекемелерде музыкалык занятие өтүү, сүрөт тартуу, ийлеп чаптоо аппликация менен иштөө көркөм өнөрдүн өнүгүүсүнө салым кошуп келет. Сүрөт тартуу ыкмалары педагогдун түшүндүрмөсү жана көркөм өнөргө тиешелүү материалдар аркылуу бекемделет. Өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгы алардын эс тутумун өнүктүрүүгө багытталган иш аракет катары эсептелет. Кичинекей балага сүрөт тартууда түстөрдү ажырата билүүгө тарбиялайт. Ал эми музыкага байланып кыймыл аракеттин угуу жөндөмүн пайда болушуна алып келет. Бардардын чыгармачылыгы жаш өзгөчөлүгүнө карата өсүп-өнүгөт[1,5].

Мектепке чейинки өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгында педагогдун чебечилиги чоң роль ойнойт. Педагог жаш өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгын өнүктүрүүгө багытталган ишмердүүлүгүндөгү өзгөчө бааланат. Өспүрүмдөр көпчүлүк учурда педагогдун түшүндүрмөсү менен чыгармачылыкка таасирленет. Ал баланын чыгармачылыкка болгон жөндөмүн аракетин арттыруу менен өспүрүмдүн чыгармачылыгына көңүл бөлөт. Өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгы жаш курагына карата этап-этабына карата пайда болушу педагогдун өткөн занятиелери аркылуу пайда болгон учурлар болот. Бирок чыгармачылык бир түрдүү жанрдагы чыгармачылык болбостон ар түрдүү болгондугуна карабастан педагог балдарда туура маалымат берүү балдардын чыгармачылыгынын багытын өздөрү аныктайт[2].

Мектепке чейинки өспүрүмдөрдүн чыгармачылыкка багыт берүү менен педагог тарбия берүү процессине көңүл бөлөт. Бала чыгармачылыкка кызыгуу жаратып, аны тандоо мүмкүнчүлүгү бар. Ошол үчүн педагог балдарда болгон мүмкүнчүлүктүн негизинде чыгармачылыкка болгон жөндөмүн аныктайт. Балдар көпчүлүк учурда эле ыр, бий, кол менен ар кандай оюнчуктарды жасап, сүрөт тартып, ийлеп чаптоо чыгармачылык менен алектенип өз алдынча иштешине педагогдун жардамы өзгөчө орунда турат. Педагогдор мектепке чейинки өспүрүмдөрдүн кулк мүнөзүнөн көп аракеттерди байкашат. Алардын жөндөмүн, аракетин, аткаруу чеберчилигин байкоо жүргүзүү бул педогогдун иш тажырыбасына карата жүргүзүлгөн иш аракеттине карата болот. Көпчүлүк педагогдор балдар аткаруу жөндөмүнө көңүл бөлүшөт. Балдар үчүн педагогдун ар бир өткөн занятиелери чыгармачылыкка болгон шыктанууну жаратат. Баладагы шык-жөндөмү чыгармачылыктын калыптануусуна өз таасирин тийгизүү менен анын пайда болушуна алып келет. Айрым учурда педагогдун балдарга берген тарбиясы болсо, кээ бир учурда тубаса тегинен болуп калат. Мындай учурда педагог баланын чыгармачылыгын эң мыкты колдоочусу болот деп эсептөөгө болот. Баланын алгачкы чыгармачылыгына педагог байкоо жүргүзгөндүктөн бала педагогго таянат. Балдардын чыгармачылык көрөңгөсү өспүрүм кезинде эле байкалат, ал бала чыгармачылык менен алектенип жүргөн мезгилдерде негизги тарбияны педогогдон алат. Педагог канчалык жогорку деңгээлде тарбия берип баланын чыгармачылыгына көңүл бөлүү талапка ылайыктуу болот деп эсептеп келишкен[3,2].

Баланын сөзүн өстүрүү жана аларга көркөм өнөр боюнча түшүндүрмө берүү бул педагогдун чыгармачылыкка болгон өспүрүмдөрдүн активдүүлүгүнүн натыйжасында чыгармачылык көңүлдөрү калыптанат, кызыгуу деңгээлин арттырат. Балдардын көркөм сүрөт искусствосунун чыгармалары балдардын эмоционалдык көз карашы өнүктүрөт. Искусствонун түрлөрүн түшүүнү менен кабыл алуу чыгармачылыкка болгон шык жөндөмүн пайда кылат. Көркөм сүрөт искусствосунун чыгармаларын сүйүү жана мазмунун түшүнүү көркөм образдарды жаратууга түрткү болот. Көркөм сүрөт, живопись, скульптура, музыка, кол өнөрчүлүккө карата балдардын чыгармачылыгы жан дүйнөгө руханий азык тартуулап, көркөм дүйнөгө болгон кызыгууну тарбиялай. Көркөм сүрөт, музыка ар кандай

таасир берүүчү каражаттарды пайдаланып, оюн өз алдынча ишке ашыруу жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга багыт берет. Көркөм чыгармачылык аркылуу жаратылышты таануу, ага болгон сезимдерин өнүктүрөт.

Балдар жаратылыш аркылуу өсүмдүктөр жан дүйнөсүнүн менен сүрөттөп, жаратылыштын кооздугун даңазалап чыгармачылык дүйнөдө менен айкалыштыра алат. Жаратылыштын кайсыл мезгили экенине карабастан балдар сюжетти сүрөттөп, композиция түзүп, музыка дүйнөсүнө саякат жасап ар түрдүү жанрдагы ырларды жаратат. Жылдын ар бир мезгилдин колоритиндеги өзгөчөлүктөрдү балдар байкап, таасирдүү образдарды чагылдыруунун өз алдынча ыкмалары аркылуу чыгармачылыкка болгон ырымдары өнүгөт. Өспүрүмдөр жаңы түстөрдү ажырата билүүсү чыгармачылыкка болгон жөндөмүн арттырат. Балдардын чыгармачылыгы ар түрдүү мезгилге жараша өнүгөт. Жаш өзгөчөлүгү чыгармачылык менен тыгыз байланышта. Ар түрдүү образдарды жаратуу менен түрдүү формадагы оймо-чиймелерин түрүн жасоодо дагы чыгармачылыктын бир түрү өсүп-өнүгөт деп экептесе болот. Декоративдик композициялар оймо-чиймелер менен кооздоп боз үйлөрдү жасалгалоого үйрөнүп тарбияланат. Элибиздин кол өнөрчүлүгү өнүккөн десек жаңылышпайбыз. Балдар кол өнөрчүлүк боюнча көп кооздуктарды чагылдырат жана аткарууга ынтызар болушат. Кыргыздын оймо-чиймелер аркылуу улуттук искусствону жандандыруу балдардын чыгармачылыгы багытталган ишмердүүлүгү катары бааланат. Ар кандай жасалган оймо-чиймелер балдардын чыгармачылыгындагы ой сезимине таасир этүүчү көрүнүш[4].

Ийлеп чаптоодо балдардын композицияны сезе билүү жөндөмүн өнүктүрүү ар кандай фигураларды жасоого үйрөнүп чыгармачылыгы балдардын ойлоп табуусу көркөм өнөрдү кабылдоосу чыгармачылыктын негизги багыты жана чыгармачылык чебердигин арттырат. Көркөм өнөр ар бир балада ар түрдүү болгондугуна байланыштуу педагогдор балдардын чыгармачылык жөндөмүнө өзгөчө көңүл буруу зарыл экенин белгиленет. Балдардын чыгармачылыгына жаратылыштыгы өсүмдүктөр дүйнөсүн дагы өз алдынча таасирдүү. Өсүмдүктөрдү кооздоп, сүрөттөп ага ар түркүн боёк берип көркөм каражат аркылуу чагылдыруу балдардын чыгармачылыгына байланыштуу болот.

Балдарды чыгармачылыгында айлана-чөйрө, курчап турган дүйнө дагы таасирдүү. Болуп жаткан окуяларды музыканын ыргагы менен түшүндүрүү балдардын чыгармачылыгындагы орчундуу орунду ээлейт. Балдарды чыгармачылыкка тарбиялоодо чыгармачылыкты түшүнүү менен кабыл алуу өтө чоң роль аткарат. Оюн аркылуу балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүндөгү активдүүлүгү катары бааланат. Өспүрүмдөрдүн аң-сезимине музыка өзгөчө таасирдүү. Музыкага балдар абдан кызыгышат, эмоционалдык көз карашын, музыканы угуп билүү жөндөмүн өнүктүрүүгө, чыгармачылыкка тарбиялайт. Музыка аркылуу чыгармаларды айырмалап билүү музыкалык оюнчуктарды чыгармачылыгына пайдалануу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат. Түрдүү мүнөздөгү жанрларды пьесалары өз чыгармачылык дүйнөсүн байытат[3,4].

Музыка балдардын рухий жан дүйнөсү жана лирикалык поэзия менен эриш-аркак жүргүзүлөт. Ошол үчүн музыканы сезим менен кабыл алып ар бир ыргагына карай кыймыл жасап, угуп анын көркөм дүйнөгө өзгөчө көңүл буруу керек деп ойлошот. Мектепке чейинки өспүрүмдөрдөр музыкалык оюнчук аспаптарды ойноп музыка жаратууга аракеттенишет. Жаш өспүрүмдөр жашоосу үчүн музыка, ыр жаркын маанай тартуулайт. Үр жандуу балдарга педагогдор колдоо көрсөтүү жагын карап чыгармачылык билимин өркүндөтүү жагын көзөмөлдөйт.

Балдар жаратылыш аркылуу өсүмдүктөр жан дүйнөсү менен сүрөттөп, жаратылыштын кооздугун даңазалап чыгармачылык дүйнө менен айкалыштырат. Жаратылыштын кайсыл мезгили экенине карабастан балдар сюжетти сүрөттөп, композиция түзүп музыка дүйнөсүнө саякат жасап ар түрдүү жанрдагы ырларды жаратат. Жылдын ар бир мезгилидин колоритиндеги өзгөчөлүктөрдү балдар байкап, таасирдүү образдарды чагылдыруунун өз алдынча ыкмалары аркылуу чыгармачылыкка болгон ырымдары өнүгөт. Өспүрүмдөр жаңы түстөрдү ажырата билүүсү чыгармачылыкка болгон жөндөмүн арттырат. Балдардын чыгармачылыгы ар түрдүү мезгилге жараша өнүгөт. Жаш өзгөчөлүгү чыгармачылык менен тыгыз байланышта. Ар түрдүү образдарды жаратуу менен түрдүү формадагы оймо-чиймелерин түрүн жасоодо дагы чыгармачылыктын бир түрү өсүп-өнүгөт деп эсептесе болот. Декоративдик композициялар оймо-чиймелер менен кооздоп боз үйлөрдү жасалгалоо го үйрөнүп тарбияланат. Элибиздин кол өнөрчүлүгү өнүккөн десек жаңылышпайбыз. Балдар кол өнөрчүлүк боюнча көп кооздуктарды чагылдырат жана аткарууга ынтызар болушат. Кыргыздын оймо-чиймелер аркылуу улуттук искусствону жандандыруу балдардын чыгармачылыгы багытталган ишмердүүлүгү катары бааланат. Ар кандай жасалган оймо чиймелер балдардын чыгармачылыгындагы ой сезимине таасир этүүчү көрүнүш.

Ийлеп чаптоодо балдардын композицияны сезе билүү жөндөмүн өнүктүрүү ар кандай фигураларды жасоого үйрөнүп чыгармачылыгы, балдардын ойлоп табуусу көркөм өнөрдү кабылдоосу чыгармачылыктын негизги багыты жана чыгармачылык чебердигин арттырат. Көркөм өнөр ар бир балада ар түрдүү болгондугуна байланыштуу педагогдор балдардын чыгармачылык жөндөмүнө өзгөчө көңүл буруу зарыл экенин белгиленет. Балдардын чыгармачылыгына жаратылыштагы өсүмдүктөр дүйнөсүн дагы өз дагы таасирдүү. Өсүмдүктөрдү кооздоп, сүрөттөп ага ар түркүн боёк берип көркөм каражат аркылуу чагылдыруу балдардын чыгармачылыгына байланыштуу болот[6].

Балдарды чыгармачылыгында айлана-чөйрө, курчап турган дүйнө дагы таасирдүү. Болуп жаткан окуяларды музыканын ыргагы менен түшүндүрүү балдардын чыгармачылыгындагы орчундуу орунду ээлейт. Балдардын чыгармачылыкка тарбиялоодо чыгармачылыкты түшүнүү менен кабыл алуу өтө чоң роль аткарат. Оюн аркылуу балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүндөгү активдүүлүгү катары бааланат. Өспүрүмдөрдүн аң-сезимине музыка өзгөчө таасирдүү. Музыкага балдар абдан баа берип кызыгышат, эмоционалдык көз карашын, музыканы угуп билүү жөндөмүн өнүктүрүүгө, чыгармачылыкка тарбиялайт. Музыка аркылуу чыгармаларды айырмалап билүү музыкалык оюнчуктарды чыгармачылыгына пайдалануу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат. Түрдүү мүнөздөгү жанрларды пьесалары өз чыгармачылык дүйнөсүн байытат.

Музыка балдардын рухий жан дүйнөсү жана лирикалык поэзиядан менен эриш-аркак жүргүзүлөт. Ошол үчүн мызканы сезим менен кабыл алып ар бир ыргагына кара кыймыл жасап, угуп анын көркөм дүйнөгө өзгөчө көңүл буруу керек деп ойлошот. Мектепке чейинки өспүрүмдөрдөр музыкалык оюнчук аспаптарды ойноп музыка жаратууга аракеттенишет. Жаш өспүрүмдөрдүн жашоосу үчүн музыка, ыр жаркын маанай тартуулап. Ыр жандуу балдарга педагогдор колдоо көрсөтүү жагын карап чыгармачылык билимин өркүндөтүү жагын көзөмөлдөйт[5].

Өспүрүмдүн жан дүйнөсүнүн азыгы музыка болсо чыгармачылык баланын адеп тарбиясында өзгөчө оорунду ээлейт. Өспүрүмдөр көптөгөн чыгармачылыкты педагогдон

алышат жана педагогдун талыкпаган чыгармачылык ишмердүүлүгү тарбиянын өзөгүн түзөт. Балдардын чыгармачылыгында дидактикалык оюндар өз орду бар.

Дидактикалык оюндардын жардамы менен музыканы өздөштүрүү баланын кебин өстүрүүдө чыгармачылыктын натыйжалуу болушуна көмөк көрсөтөт.

Өспүрүмдөр жомок, табышмак айтуу жөндөмү аркылуу аларды сүрөттөө, элестетүү чыгармачылыгы өнүгөт. Ар кандай оюндар балдардын акыл жагынан активдүүлүгүн, кыялдануусун жандандырат. Балдардын чыгармачылыгындагы театрлаштырылган оюндар абдан кызыктуу болгондугуна байланыштуу ырларды көркөм айтуу, сюжеттүү ролдорду аткарууда педагогдук чеберчиликке таандык. Театрлаштырылган оюндарга куурчак театрлары, жомокторду коюу, инценировкалоо педагогго жүктөлөт. Чыгармачылык оюндар балдарга кубаныч тартуулайт, сергек жашоого алып келет, сезимтал болууга тарбиялайт. Өспүрүмдөр өз жашоосунда чыгармачылыкка кызыгуусу терс көрүнүштөрдөн оолак болууга тарбиялайт. Чыгармачылыктын негизинде педагог өспүрүмдү коомдун өзөгүн таанып билүүгө тарбиялайт. Жаш өзгөчөлүгүнө карата балдардын жашоосу чыгармачылык менен тыгыз байланышта. Бала көптөгөн чыгармачылыкты педагогдун жардамы менен үйрөнүп, андан ары өнүктүрүүгө аракет жасоо жоопкерчилигине ээ болушат. Бул балдарды кызыгуу жаратып аткаруу чеберчилигин өркүндөтөт. Эгерде педагог балдардын чыгармачылыгына өз убагында байкоо жүргүзөбөй калган учурда чыгармачылык солгундап кеткен учурлар кездешет. Бирок педагог андай учурларга жол бербестен, өз милдети катары эсептөө зарылдыгы келип чыгат.

Эчен кылымдан бери балдарды чыгармачылыкка тарбиялоодо педагог өз ишмердүүлүгүндө көп ийгиликтерди жараткан.

Жыйынтыктап айтканда мектепке чейинки өспүрүмдөр үчүн педагогдун чыгармачылык ишмердүүлүгү өзгөчө орунда турат. Педагогдун ар күнү өткөн занятиеси балдарга чыгармачылык тартуулайт. Өспүрүмдөр негизги чыгармачылыкка болгон кызыгуусу педагог ишмердүүлүгүндөгү активдүүлүгү катары эсептелет. Чыгармачылыктын кайсыл түрүн тандоосу анын жөндөмүнө жараша болот. Педагогдун өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгына жасаган мамилесине жараша болот. Өспүрүмдөр көпчүлүк тарбияны педагогдон, ата-эненелерден алгандыгына байланыштуу бирдиктүү иш алып баруу жоопкерчилиги каралган. Чыгармачылык тарбия баланын талантына, жөндөмүнө жараша болот деп билебиз. Бирок баланын кызыгуусу, аракети дагы негизги ролдо турат. Өспүрүмдөр театрылашкан оюндарды аткаруу учурундагы алардын аткаруу чеберчилигин көрсөтөт. Алар куурчак оюндарын көрүп, аларды жакын сезип аткарууга ынтызар болушат. Бул сөзсүз чыгармачылыкка багыт берип жана чыгармачылык жөндөмүн арттырат. Сүрөт тартуу балдарга кооз дүйнөгө болгон көз карашынын өсүүсүнө алып келет. Сүрөт тартуу ыкмалары аркылуу жаратылыштын кооздугун, сулуулугун дангазалайт. Ийлеп чаптоо бул балага тактыкты, таза тыкан иштөөгө тарбиялайт. Баланын кызыгуусу, аракеттер ар кандай чыгармачылыкты багындырууга негиз болот. Дидактикалык оюндар аркылуу балдардын аң-сезими өнүгөт, көркөм өнөргө тиешелүү көрүнүштөрдү таанып билет. Баланын көркөм өнөргө болгон кызыгуусун шыктандырып турган бул педагог. Педагогдун жолдомосу балдарды чыгармачылыкка болгон аракетин жаратат. Баланын чыгармачылык ишмердүүлүгүндө педагогдун жардамы, сунушу берген кеңеши өзгөчө мүнөзгө ээ. Бала педагогко таянат, жардам алат, чыгармачылык көңүлдөрү калыптанат жана жаңы шык, жөндөм пайда болот. Музыкалык чыгармачылык өспүрүмдүн сезимин козгогоп, ыр, бий аткаруу, кыймыл жасоого тарбиялайт. Музыка чыгармачылыкка болгон аракетине

педагогдун ролу чоң өзгөчөлүк жаратат. Бала көркөм өнөргө тиешелүү болгон бардык жаңы ырды үйрөтөт жана тарбия алат. Музыкалык оюнчук аспаптар баланын аткаруу жөндөмүнө жана чеберчилиги менен ойноого үйрөтөт.

Адабияттар:

1. Усенко Л.В., Сейдекулова К.С., Фадинова А.И., Бишкек 2015-ж.
2. Г.С.Расулова, Р. Ш. Султанова, А.И. Фадинова, Т.А. Орусбаева, Н.К. Тунгатарова, Л.Ф. Дворянинова. Бишкек 2018-ж.
3. Т. Г. Казакова Москва 1985-ж.
4. А.В. Запорожец, Я.З.Неверович, А.Д.Кошелева, Л.П. Стрелкова, Л.А.Абрамян. Москва 1985-ж.
5. Л.В.Усенко, К.С. Сейдекулова Бишкек 2010-ж.
6. Ж.С.Дүйшеналиев, Л.В.Усенко, К.С. Сейдекулова. Бишкек 2015-ж.

UDK 378:372.881.1

N. S. MADRAIMOVA
Senior instructor
Osh State Pedagogical University
Osh, Kyrgyzstan

ORGANIZATION AND METHODOLOGICAL SUPPORT OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS

В данной статье рассматриваются организация и методическое сопровождение самостоятельной работы студентов. Описывается процесс организация самостоятельных работ студентов, определяется роль преподавателя за развитие навыков самостоятельной работы.

В работе также анализируются виды и формы самостоятельной работы, с помощью которых студенты добиваются интенсификации процесса обучения языку и улучшения академических результатов.

In this article we deal with the organization and methodological support of independent work in the educational process of a higher educational institution.

The purpose of the article is to reveal the importance of organizing and supporting methodologically the independent work of students.

Key words: independent work, high education, curriculum, problem-research, educational process, extracurricular, practice-oriented.

In modern conditions, a new concept of the nature of education itself is emerging. The purpose of the educational process is not only to transfer knowledge and skills from the teacher to the student, but also to fully develop students' ability for constant, continuous self-education, the desire to replenish and update knowledge, to use them creatively in practice, in the areas of future professional activity. The orientation of the educational process towards a self-developing personality makes it impossible to study without taking into account the individual and personal characteristics of the trainees, giving them the right to choose ways and methods of learning.

There is a new goal of the educational process - the education of a competent person, focused on the future, able to solve typical problems and tasks based on the acquired educational experience and an adequate assessment of a specific situation.

The solution of these tasks is impossible without increasing the role of students' independent work on educational material, strengthening the responsibility of the teacher for the development of skills of independent work, for stimulating the professional growth of students, fostering their creative activity and initiative. The student should become an active figure in the educational process, it is necessary to include him in active educational activities, to assist him in acquiring knowledge.

Types of tasks for independent work, their content and nature can be variable and differential, take into account the specifics of the specialty, the discipline being studied, the individual characteristics of the student.

Types of tasks for independent work can be:

To master knowledge:

- to read the text (textbook, primary source, additional literature);
- to draft a text plan;
- to present the text structure;
- summarize the text;
- to divide the text into the logical parts;
- to work with dictionaries and reference books;
- to make research work;
- to use audio and video recordings;
- to work with electronic information resources;
- to use Internet resources.

To consolidate and systematize knowledge:

- to work with lecture notes, educational material (textbook, source, additional literature, audio-video recordings);
- to create albums, diagrams, tables for the systematization of educational material;
- to review abstract, reports;
- to write essays, bibliography on a specific topic, letters of reflection;
- to make presentation at the seminar, conference;
- to make a glossary, puzzles, crosswords
- to prepare for the exam.

For the formation of skills:

- to do tasks and exercises according to the sample;
- to create drawings, diagrams;
- to make up dialogues, short stories;
- to solve the situational tasks;
- to prepare for role-plays, business games, term papers and theses;
- to participate in scientific and practical conferences;
- to publish a newspaper;
- to release a TV show;
- to organize an exhibition;
- to go to the cinema, theatre;

- to design various types and components of professional activity;
- to create prospectuses, projects, models;
- to make recommendations;
- to give advice;
- to participate in research;
- to give feedback, analysis.

Proper organization of independent training sessions, their systematic nature, and reasonable planning of working hours allows students to instill skills and abilities in mastering, studying, assimilating and systematizing of acquired knowledge in the learning process. A high level of educational achievement improves professional level throughout their work.

There are two types of independent work in the educational process of a higher educational institution: classroom and extracurricular.

Classroom (supervised) independent work on the discipline is carried out in the classroom under the direct supervision of the teacher and according to his assignments. Supervised independent work of students is understood as such type of activity, along with lectures and practical classes, during which the student, guided by the special methodological instructions of the teacher, acquires and improves knowledge, skills and accumulates practical experience.

Extracurricular independent work is performed by the student on the assignment of the teacher, but without his direct participation. The role of the teacher is more passive in organizing students' own independent work.

When a working program has developed for an academic discipline and planned the content of extracurricular independent work, the teacher establishes the content and volume of theoretical educational information and practical tasks on each topic that are submitted for extracurricular independent work, forms and methods of monitoring results are determined. For each topic of the program, for which a certain number of hours of independent work are allocated, it is necessary to schedule these hours by type of work.

As for methodological support of independent work of students it starts to study a particular discipline, the student should carefully familiarize himself with the methodological recommendations for the student to master the discipline, the requirements of the program for this course.

Methodological guidelines draw the student's attention to the main, essential in the discipline being studied, help to develop the ability to analyze phenomena and facts, link theoretical positions with practice, and also facilitate preparation for the performance of control, term papers and exams.

The effectiveness of all independent work of students is largely determined by the level of self-control. The main object of students' self-control in the system of their work can be: planning independent work and the implementation of an individual plan; studying the subject according to the thematic plan, curriculum; performing control, test, course and diploma works. The essence of students' independent work, as a specific pedagogical construction, is determined by the peculiarities of the educational and cognitive tasks set in it.

Consequently, independent work is not an independent activity of students to assimilate educational material, but there is a special system of learning conditions organized by the teacher. The organization of controlled independent work of students includes the following stages:

1. to draw up a student's independent work plan for the discipline.
2. to develop and deliver the tasks for independent work.

3. to provide positive motivation for individual and group activities.
4. to conduct an introductory lecture.
5. to organize individual and group consultations on the given tasks.
6. to control the progress and the result of the student's independent work.

The tasks for organizing students' independent work can be: a specific textbook, internet resources, workbooks, a collection of tasks, audio-video recordings, lecture notes, tables, diagrams, tests, computer classes, methodical classrooms, normative reference literature.

Modern conditions should be created for obtaining "independent" knowledge: computer classes, electronic libraries, the Internet, electronic educational and methodological complexes with questions and tasks for independent work, methodological classrooms that have additional literature, rare sources and monographs recommended for study.

The control of the results of extracurricular independent work of students can be carried out within the time allotted for compulsory training sessions in the discipline and extracurricular independent work of students in the discipline, can take place in written, oral or mixed form, with the presentation of the product or product of the student's creative activity. As forms and methods of control of extracurricular independent work of students, seminars, colloquiums, tests, self-reports, control works, protection of creative works, etc. can be used.

As a result of the research, the independent activity of students gives the educational process a practice-oriented and problem-research character, since there is a more active involvement of students in the independent tasks with an applied orientation and an increasing level of complexity, uncertainty.

Taking into account the general approaches to the organization of independent work in accordance with the importance of independent work at the university, increases its volume in the structure of curricula and programs implies increasing the responsibility of both students and teachers for the results of their activities and the entire educational process.

The main thing in the strategic line of the organization of independent work at the university is not to optimize its individual types, but to create conditions for high social activity, independence of students in the classroom and outside during all types of educational activities.

In this regard, the independent work in the conditions of a multi-level system of high education acquires a different meaning from the point of view of the content, the time spent, the attitude of both students and teachers to this activity.

Literature

1. Belogurova V.A. Scientific organization of the educational process. - M. : Medicine, 2003.
2. Ermakov A.L., Galatenko N.A. Fundamentals of independent student work. - M., 1996.
3. Moreva N.A. Technologies of professional education. - Moscow : Academia, 2005.
4. Pidkasisty P.I. Organization of educational and cognitive activity of students. - M.: Pedagogical Society of Russia, 2005.
5. Trofimova I.A. Pedagogy and psychology. Fundamentals of students' independent work. - St. Petersburg, 2001.

УДК-574.24

АБСАТАРОВ РАВШАНБЕК РАКМАНАЛИЕВИЧ
Ош мамлекеттик педагогикалык университети, биология илимдеринин
кандидаты.

E/mail: rrr_51@mail.ru

ОШ ШААРЫНЫН АТМОСФЕРАСЫНЫН БУЛГАНУУСУНУН ВИРГИН АРЧАЛАРЫНЫН (JUNIPERUS VIRGINIANA L.) ДИАМЕТРГЕ КАРАТА ЖЫЛДЫК ӨСҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

ВЛИЯНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЕ АТМОСФЕРЫ ГОРОДА ОШ НА РАДИАЛЬНЫЙ ПРИРОСТ МОЖЖЕВЕЛЬНИКА ВИРГИНСКОГО

INFLUENCE OF ATMOSPHERIC POLLUTION OF OSH CITY ON RADIAL GROWTH OF JUNIPERUS VIRGINIANA L.

Аннотация. Бул макалада Ош шаарынын аба катмарынын булгануусунун Виргин арчаларынын өсүүсүнө тийгизген таасирлери изилденген. Изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн шаардын аймактарында сынамык аянттар уюштурулду. Виргин арчаларынын диаметрге карата жылдык өсүүнү өлчөө, өсүүнү ченөөчү бургулагыч аркылуу дарактын өзөгүнө чейин сынам алуу жолу менен аныкталып, жылдык шакекчелерин эсептөө менен диаметрге ар жылдагы өсүүсү аныкталды. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында атмосферанын булгануусуна карата Виргин арчасынын толеранттуулугу бааланды, шаар чөйрөсүндөгү газдарга туруктуулук мүнөзү ачыкталды.

Ачкыч сөздөр. Ош шаары, *Juniperus virginiana* L., атмосфера, Тейлөө үйү, А. Новай паркы, Дендропарк, Разаков проспекти.

Аннотация. В данной статье изучено влияние загрязнения атмосферного воздуха города Ош на прирост *Juniperus virginiana* L. В сборе экспериментальных данных применяли полевое обследование насаждений на пробных площадях. Для изучения хода роста по диаметру на каждой временной пробной площади были взяты керны с помощью приростного бурава. По результатам исследований оценена толерантность *Juniperus virginiana* L. к загрязнению атмосферы, выявлен характер устойчивости к газам городской среды.

Ключевые слова. Город Ош, *Juniperus virginiana* L., атмосфера, Дом-Быта, парк имени А. Новай, Дендропарк, проспект Разакова

Annotation. This article studies the effect of air pollution in the city of Osh on the growth of *Juniperus virginiana* L. In the collection of experimental data, a field survey of plantings on test plots was used. To study the course of growth in diameter at each temporary trial plot, cores were taken using an incremental drill. According to the research results, the tolerance of *Juniperus virginiana* L. to atmospheric pollution, the character of resistance to gases of the urban environment is revealed.

Keywords. Osh city, *Juniperus virginiana* L., atmosphere, A. Navoi Park, Arboretum, Razakov Avenue

Киришүү. Техногендик жүктүн жогорулоо шарттарында техногендик булганууларды нейтралдаштырууда адам баласы үчүн шаардагы жашыл өсүмдүктөрдүн санитардык-гигиеналык ролу өтө чоң. Аймактарды жашылдандыруу шаардын микроклиматтык мүнөзүнө таасирин тийгизет, ондогон тонна чандарды кармайт, жалбырактарында оор металдарды концентрациялайт, температуралык-нымдуулук режимдерин, аба катмарынын химиялык составын түзүүдө катышат, жүздөгөн миң тонна булгануучу заттарды биотрансформациялайт жана жоготот, абаны кычкылтек менен байытат. Жашыл бак-дарактар аба агымдарынын ылдамдыгын жөнгө салып, жер бетиндеги инсоляциянын деңгээлинин жогорулашына, ызы-чуунун басаңдашына алып келет. Ошону менен бирге эле адам баласынын психологиясына оң таасирин тийгизип, эстетикалык көрк берип турат. Шаардагы жашыл бак-дарактардын рекреациялык, структуралык-пландык жана декоративдик функцияларынан сырткары алар санитардык-гигиеналык функцияны аткарып, айлана-чөйрөнү уулуу заттардан тазалап тургандыгы өзгөчө мааниге ээ. Ошондуктан шаар чөйрөсүн жашылдандырууда уулуу булгоочу заттарга туруктуу, аларды сиңирүүгө жөндөмдүү түрлөрдү тандоо талап кылынат.

Изилдөө материалдары, объектиси жана усулдары. Изилдөө объектиси Ош шаарындагы *J. virginiana* L. эгилмелери. *J. virginiana* L.- арчалар тукумуна, кипаристер уруусуна кирет. *J. virginiana* L.- дайыма көгөрүп туруучу ийне жалбырактуу өсүмдүк. Ош шаарындагы виргин арчаларын инвентаризациялоодо «Шаардагы жашыл зоналарды инвентаризациялоо методикасы» колдонулду. Сынамык аянттардан эксперименталдык маалыматтарды чогултууда негизги метод катары талаада изилдөө ыкмасы колдонулду. *J. virginiana* L. бийиктигин, морфологиялык түзүлүшүн изилдөөдө биометриянын жана морфологиянын талаада изилдөө ыкмасы колдонулду, виргин арчасынын эсеби алынды жана таксациялык өлчөөлөр жүрдү. Изилдөөлөр Ош шаарынын аймагында жүрүп, изилдөөнүн объектиси Ош шаарында тигилген виргин арчалары болду. Виргин арчасынын дарагы, ийне жалбырагы, мөмөтөбурчагы жана уругу изилденди. Сынамык аянттарды тандоо жана түптөө үчүн ОСТ 56–69–83 «Сынамык аянттар, токой жайгаштыруу. Түптөө методдору» стандарты жана эгилме токойлордо сынамык аянттарды түзүү боюнча колдонулуучу методикалык көрсөтмөлөр пайдаланылды. Сынамык аянттардын өлчөмү таксациялык көрсөткүчтөрдү аныктоо үчүн жетиштүү особдордун санына жараша -2-5%. Убактылуу сынамык аянттар шаардагы Студенттер шаарчасында Табият-Ош дендропаркында, Тейлөө үйү районунда, А. Навои паркында жана Раззаков проспектисинде түптөлдү. Диаметрге карата жылдык өсүүнү өлчөө, өсүүнү ченөөчү бургулагыч аркылуу дарактын өзөгүнө чейин сынам алуу жолу менен аныкталып, жылдык шакекчелерин эсептөө менен диаметрге ар жылдагы өсүүсү аныкталды. Жылдык шакекчелерди аныктоодо жарым автоматтык ЛИНТАБ-6 аппараты колдонулду. Атмосферанын булгануусунун таасирин жана жыйынтык боюнча диаграммаларды түзүү, стандарттык анализдерди эсептөө үчүн Microsoft Excel программасы колдонулду.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары жана аларды талкуулоо.

Атмосферага ар кандай зыяндуу заттардын бир топ саны чыгат. Бардык жерде абага чаң, күкүрттүн эки кычкылы, кычкыл жана азоттун эки кычкылы, көмүртектин эки кычкылы сыяктуу заттар чыгат, көп өлкөлөрдө аларды классикалык булгагычтар деп атап

калышкан. Атмосфера абасына айрым өндүрүштөр жана транспорттун бардык түрлөрү өзгөчөлүү деп аталган кошумча булгагыч заттарды чыгарышат. Калктын ден соолугуна таасир тийгизүү көз карашынан алганда негизги өзгөчөлүү булгагыч заттарга формальдегид, бенз(а)пирен жана оор металлдар, анын ичинде коргошундун уулуу тузу, ошондой эле катуу бөлүкчөлөр кирет. Соңку жылдары табигый чөйрөгө чыгуулардын структурасы олуттуу өзгөрдү. Атмосфера абасынын булгануу деңгээлине кыйла салымды саны тездик менен өсүп жаткан автотранспорттон чыккандар кошот, ал республиканын шаарлары үчүн мүнөздүү.

Кыргыз Республикасында атмосферанын абалына мониторинг жүргүзүү программасы беш гана булгагыч зат: азоттун эки кычкылы, күкүрттүн эки кычкылы, азоттун кычкылы, формальдегид жана аммиак боюнча жүргүзүлөт. 1990-жылдан бери чанды, көмүртек кычкылын, бензопирендин, сульфаттын аралашмаларын, фенолдорду, цианидди жана оор металлдарды өлчөө жүргүзүлбөйт. Адамдын ден соолугу жана курчап турган чөйрө үчүн өтө зыяндуу булгагычтар катары эл аралык шериктештик тарабынан таанылган абанын жерге жакын катмарындагы озондун концентрациясын, катуу бөлүктөрдү, жеңил органикалык кошулмалар жана туруктуу органикалык булгагычтарды (ТОБ) өлчөө жүргүзүлбөйт.

Атмосферанын булгануу деңгээли атмосферанын булганышынын комплекстүү индексинин чоңдугу (АБИ) боюнча бааланат, алар атмосферанын сапатына мониторинг жүргүзүлгөн бардык шаарларда эсептелет. Эгерде жалпы АБИ 14төн ашса атмосферанын булганышы өтө жогору, $14 > \text{АБИ} > 7$ болгондо – жогору; $7 > \text{АБИ} > 5$ болгондо – салыштырмалуу жогору; $\text{АБИ} < 5$ болгондо төмөн деп эсептелет. Шаарлардын атмосфера абасында 5 булгагыч зат: күкүрттүн эки кычкылы, азоттун кычкылы жана эки кычкылы, формальдегид жана аммиак аныкталган. Атмосфера абасынын сапатына баа берүүдө орточо суткалык жана бир жолку максималдуу жол берилген концентрация (ЖБК) эске алынат. [Кыргыз Республикасынын 2006-2011-жылдарда курчап турган чөйрөсүнүн абалы жөнүндө улуттук доклады].

Көптөгөн жылдардан бери экологдор жаратылышты коргоо органдары менен биргеликте Ош шаарынын аба катмарынын абалына мониторинг жүргүзүп келет. Мындай изилдөөлөр шаардын аба жана топурак катмарынын абалы боюнча маалыматтардын базасын түзүүнүн башаты болуп калды.

Кыргыз Республикасынын 2012-жылдагы курчап турган чөйрөнүн абалы жөнүндө улуттук докладына ылайык атмосфераны булгоочу заттардын жол берилген концентрациясы №1-таблицада берилди.

№ 1-таблица. Заттар боюнча жол берилген концентрациянын мааниси, кг/куб.м

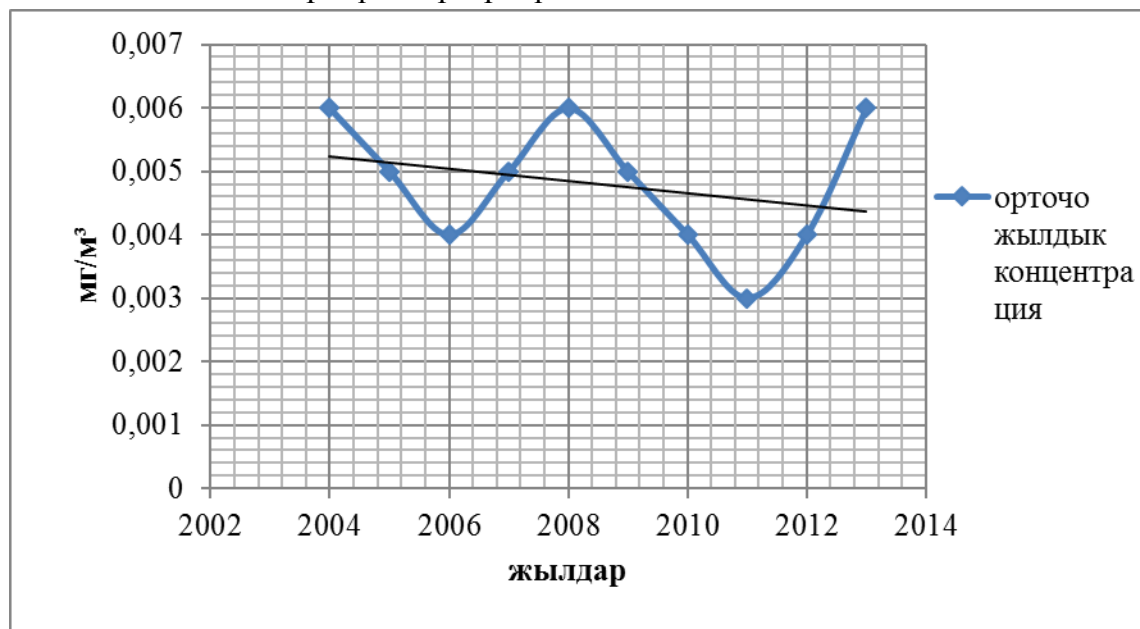
Булгагыч заттар	Жол берилген концентрациянын мааниси	
	Максималдуу бир жолку	Орточо суткалык
Негизги булгагыч заттар		
Күкүрттүн эки кычкылы	500	50
Азоттун эки кычкылы	85	40
Азоттун кычкылы	400	60
Өзгөчөлүү булгагыч заттар		
Аммиак	200	40
Формальдегид	35	3

Стряжанцеванын изилдөөлөрү боюнча [Стряжанцева-2005] Ош шаарынын аба катмары азоттун кош кычкылы жана чаңдар менен көп булганган, ал эми көмүртектин кош кычкылы жана фенол азыраак өлчөмдө, күкүрттүн кош кычкылынын концентрациясы коркунуч жаратуу деңгээлине жетпейт. Шаардын аймагында кечки убакытта бардык сезондордо заттардын концентарциясы жогорулайт, ал эми эрте менен төмөндөйт.

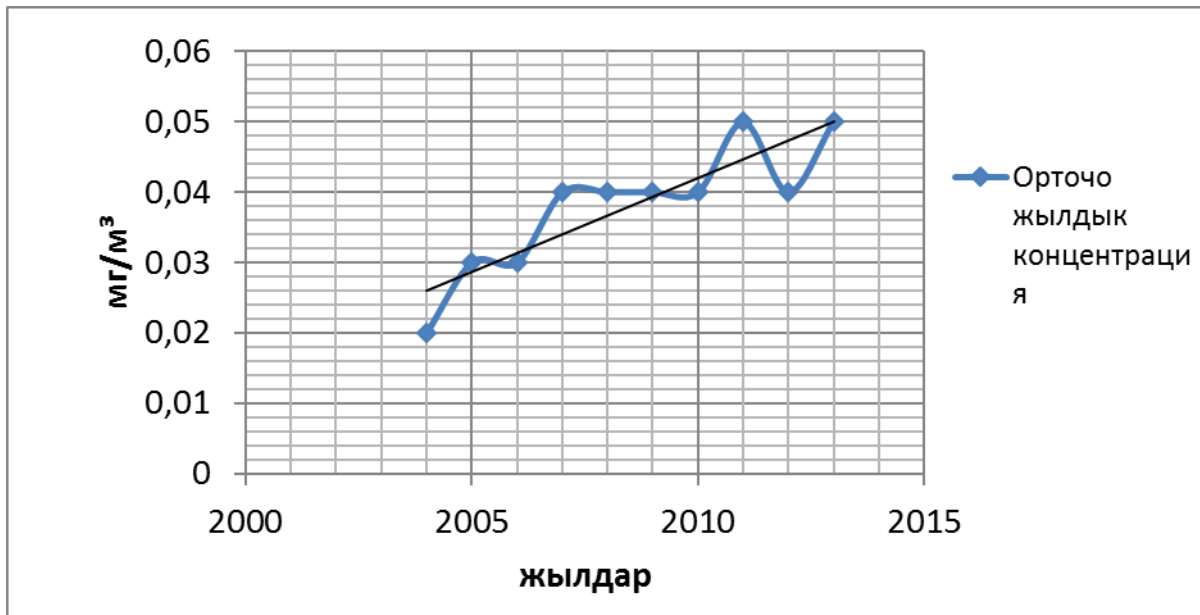
Ош шаарында чаңдар эрте менен-3,7 жол берилүүчү концентрациянын чеги (ЖБКЧ), кечинде-5,8 чеги ЖБКЧ; азоттун кош кычкылы эрте менен-1,4 чеги ЖБКЧ, кечинде-2,1 чеги ЖБКЧ; Көмүр кычкылы жана фенол эрте менен-0,9 чеги ЖБКЧ, кечинде-1,3 чеги ЖБКЧны түзгөн, ал эми күкүрттүн кош кычкылы 1 ЖБКЧ нен ашкан эмес.

Б.Кулназаровдун изидөөлөрүндө Ош шаарында чаңдардын концентрациясы 3,3 эсеге жогору, ХБК микрорайонунда 6 эсеге жогору экендигин көрсөткөн. Атмосферанын булгануусунда азоттун кош кычкылы КЖЧдан 2 эсе жогору, азоттун кычкылы 1,5 эсеге формальдегид 1,3 эсеге, бензо(А)пирен -11эсеге жогору экендигин белгилеген [Б. Кулназаров 2005].

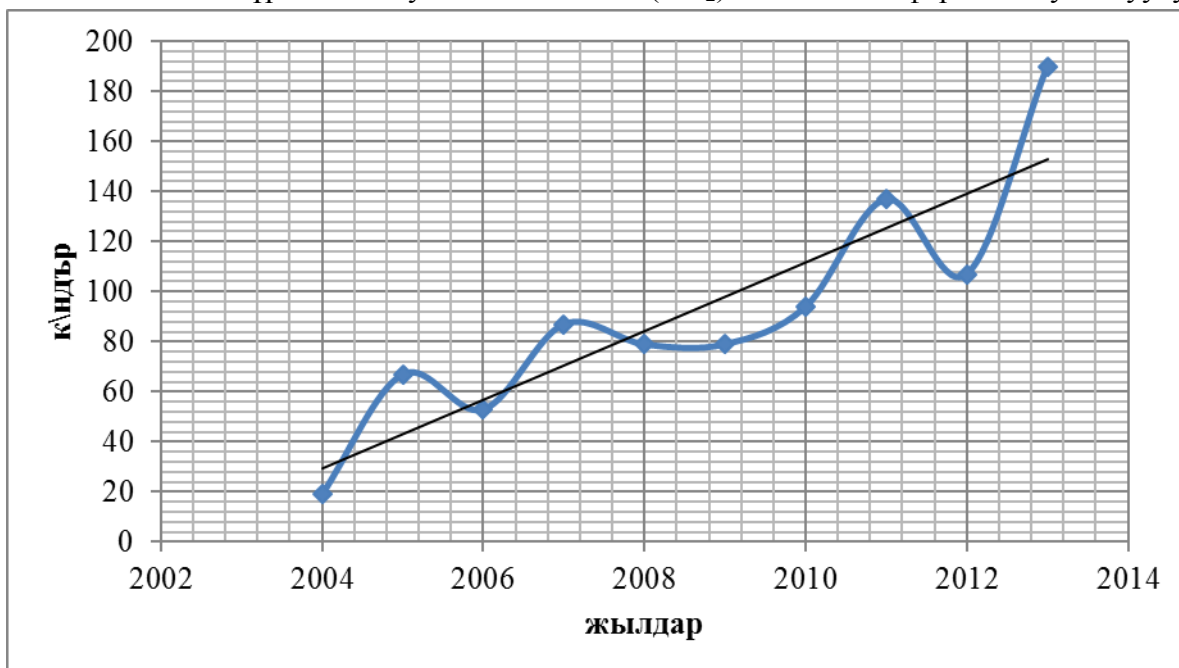
Кыргыз Республикасынын курчап турган чөйрөнүн абалы жөнүндө улуттук докладына ылайык (2013) Ош шаарынын атмосферасынын булгануу деңгээли 2004-жылдан 2013-жылга чейин төмөндөгү көрсөткүчтү берген:

№1-сүрөт. Күкүрттүн кош кычкылы (SO₂) менен атмосферанын булгануусу

№2-сүрөт. Азоттун кош кычкылы (NO₂) менен атмосферанын булгануусу

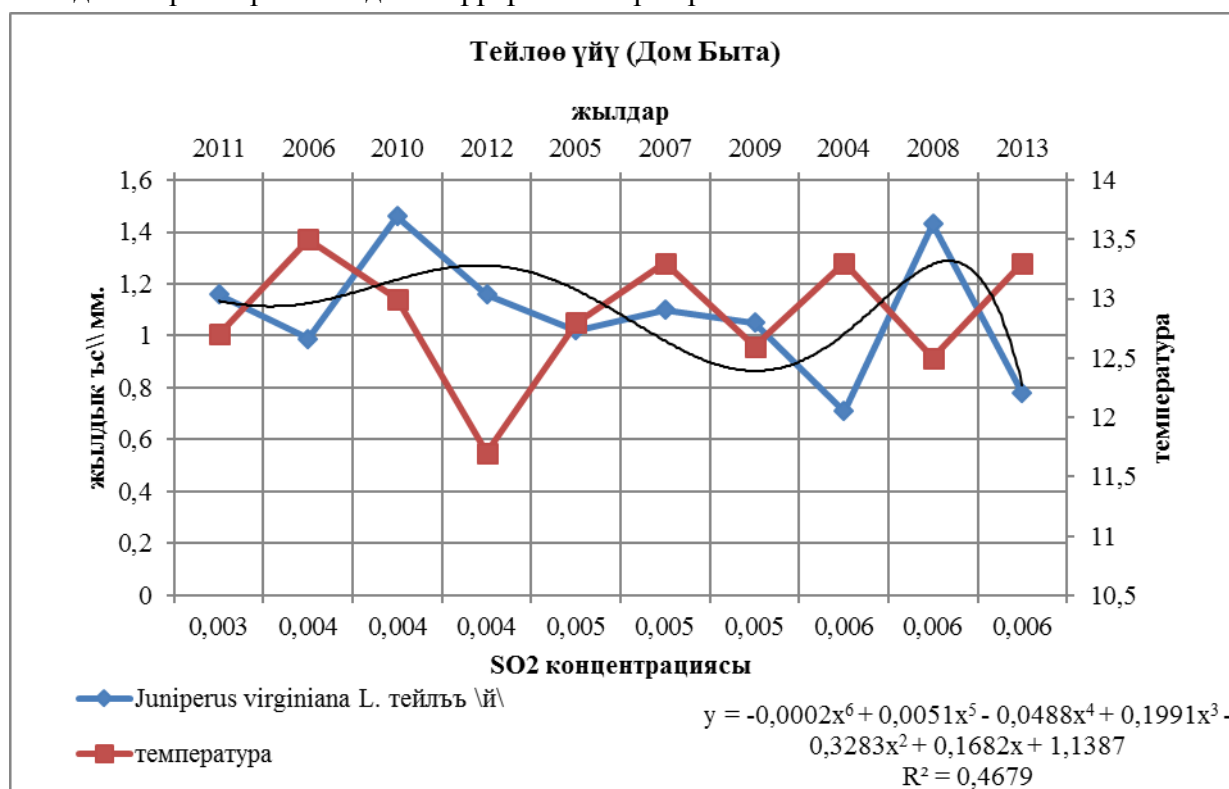
№3-сүрөт. Азоттун кош кычкылынын (NO₂) жол берилген концентрациядан ашкан күндөрдүн саны.

Биздин изилдөөлөргө ылайык *Juniperus virginiana* L. нын жылдык өсүүсүнө өлчөөлөрдү жүргүзгөнүбүздө шаардын аймактарында атмосферанын булгануусуна жараша түрдүүчө көрсөткүчтү берди.

№4-сүрөт. Күкүрттүн кош кычкылынын орточо суткалык концентрациясы жана Juniperus virginiana L. нын диаметрге жылдык өсүүсү.

Жогорудагы сүрөттөрдө көрсөтүлгөндөй күкүрттүн кош кычкылынын булгануусу 2004-жылдан 2013- жылга чейин жол берилген концентрациядан ашкан эмес. Ошондой болсо да концентрация 0,006 көрсөткүчүн берген жылы температура салыштырмалуу төмөн болгондо Табият-Ош дендро паркында жана Тейлөө үйү аймагындагы Juniperus virginiana L. нын диаметрге карай жылдык өсүүсүнө таасир берген эмес.

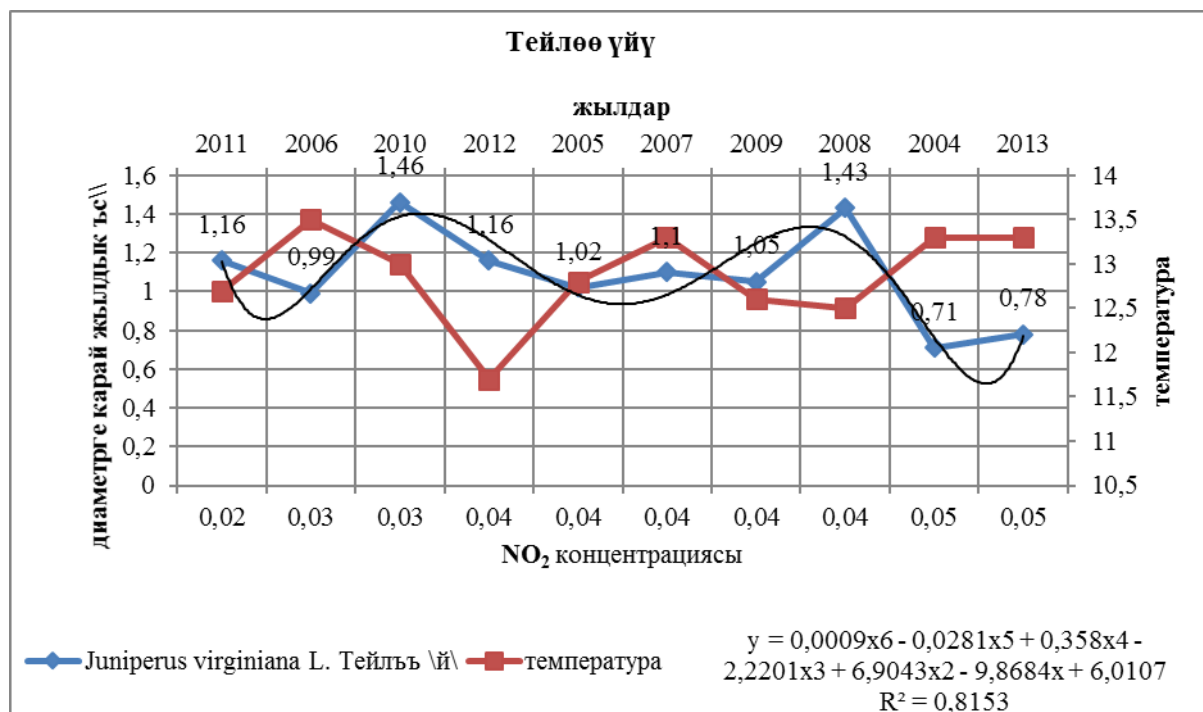

№5-сүрөт. Күкүрттүн кош кычкылынын орточо суткалык концентрациясы жана Тейлөө үйү аймагындагы Juniperus virginiana L. нын диаметрге карай жылдык өсүүсү.

Атмосферанын күкүрттүн жана азоттун кош кычкылдары менен булгануусу эгерде орточо жылдык температура 12,5 °С дан ашпаса анда *Juniperus virginiana* L. нын жылдык өсүүсүнө таасирин тийгизе албагандыгы тастыкталды.

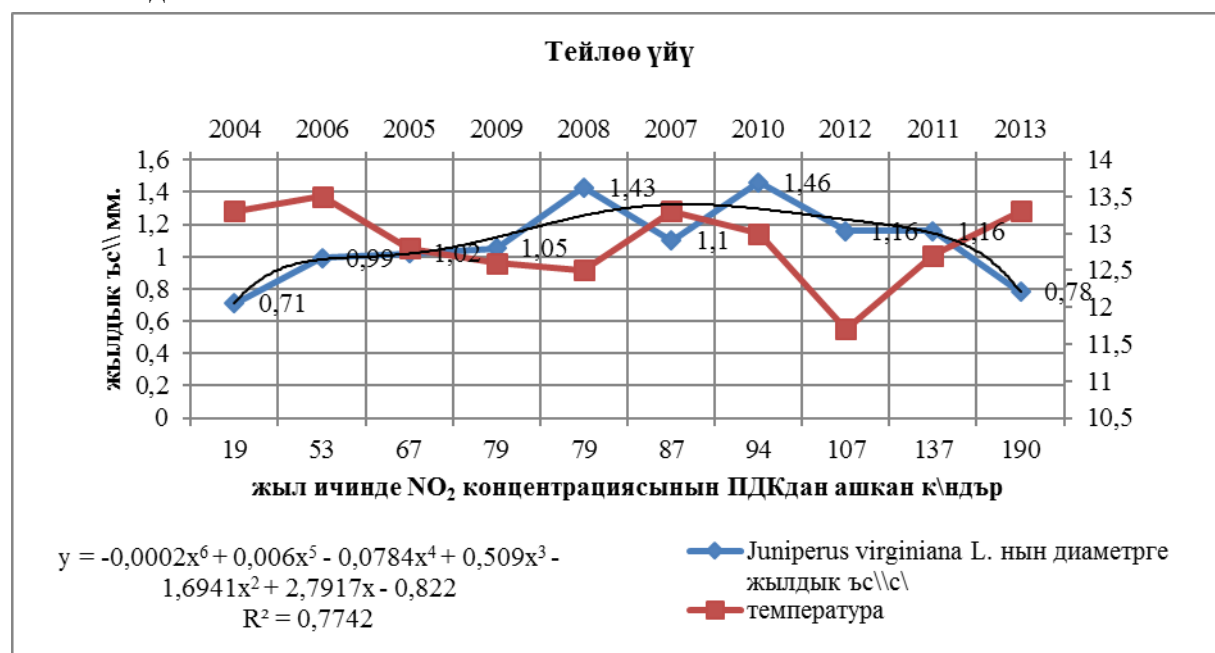

№6-сүрөт. Азоттун кош кычкылынын орточо суткалык концентрациясы жана Табият-Ош дендро паркындагы *Juniperus virginiana* L. нын диаметрге жылдык өсүүсү.

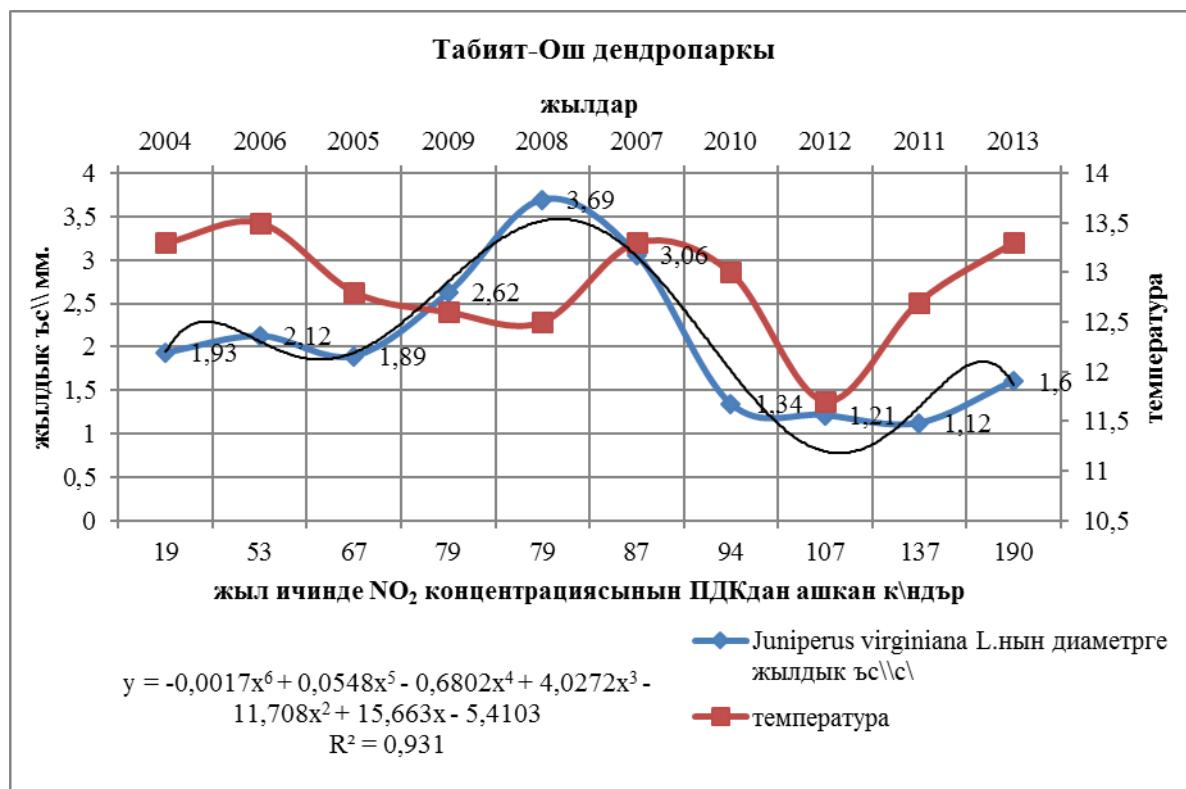

№7-сүрөт. Азоттун кош кычкылынын орточо суткалык концентрациясы жана Тейлөө үйү аймагындагы *Juniperus virginiana* L. нын диаметрге жылдык өсүүсү.

Сүрөттөрдө азоттун кош кычкылынын концентрациясы 2004-жылдан 2013-жылдар аралыгында жол берилген концентрациядан ашкан күндөр жана бул күндөрдүн *Juniperus virginiana* L. нын диаметрге өсүүсүнө тийгизген таасирин график түрүндө берилди. Бул учурда да атмосфералык булгануулардын таасири температурадан көз каранды экендиги тастыкталды.

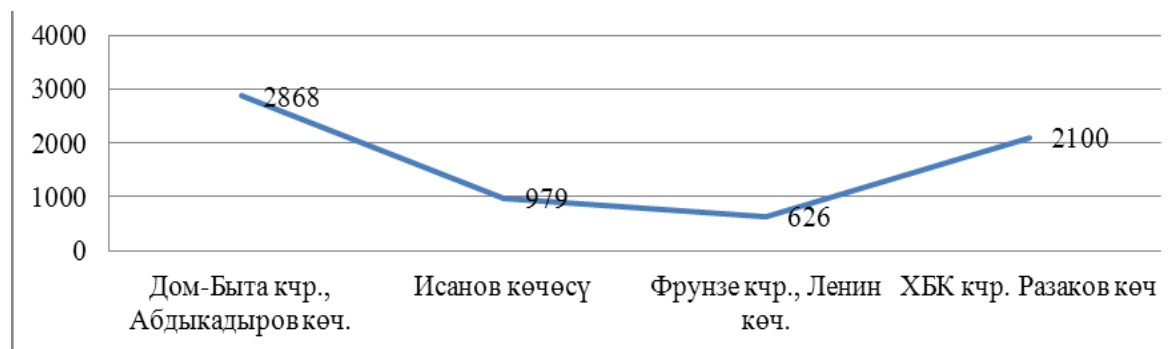

№8-сүрөт. Азоттун кош кычкылынын КЖБЧнен ашкан күндөрдүн саны жана Тейлөө үйү аймагындагы *Juniperus virginiana* L. нын диаметрге жылдык өсүүсү.

№9-сүрөт. Азоттун кош кычкылынын КЖБЧнен ашкан күндөрдүн саны жана Табият-Ош дендро паркындагы *Juniperus virginiana* L. нын диаметрге жылдык өсүүсү.

Атмосферанын булгануусу боюнча анализ жүргүзгөнүбүздө биз автотранспорттун интенсивдүүлүгүн эске алдык. Анткени Ош шаарында атмосфераны булгоочу негизги булак-бул автотранспорт. Шаардын көчөлөрүндөгү автотранспорттун интенсивдүүлүгү №10-сүрөттө берилди. Сүрөттө көрсөтүлгөндөй шаардын көчөлөрүндөгү автотранспорттун көптүгү ГОСТ 17.2.2.0377 стандартына ылайык Тейлөө үйү аймагында, Разаков көчөлөрүндө өтө жогору, Фрунзе кичи районундагы Ленин көчөсүндө орточо ал эми студенттер шаарчасындагы Исанов көчөсүндө бир топ төмөн.

№10-сүрөт. Шаардын көчөлөрүндөгү автотранспорттун интенсивдүүлүгү
Демек салыштырмалуу автотранспорттун интенсивдүүлүгү төмөн болгон Табият-Ош дендропаркында *Juniperus virginiana* L. нын жылдык өсүүсү жогору деп баалоого болот.

Жыйынтык. Азыркы учурдагы негизги көйгөйлөрдүн бири өсүмдүктөрдүн онтогенез процессинде шаар чөйрөсүнө эколо-физиологиялык адаптацияланышын изилдөө болууда. Аталган багыт боюнча алгачкылардан болуп В.С. Николаевский (1975) өсүмдүктөрдүн газдарга туруктуулугу боюнча лабораторияны түзүп жана аны жетектеген, ошондон бери окумуштуулар тарабынан бул багыттагы изилдөөлөр уланып келүүдө. Биздин изилдөөлөрдүн алкагында шаар чөйрөсүндөгү *Juniperus virginiana* L. нын биоэкологиялык абалына анализ жүргүзүлдү, атмосферанын булгануусуна карата толеранттуулугу бааланды, шаар чөйрөсүндөгү газдарга туруктуулук мүнөзү ачыкталды. Изилдөөнүн жыйынтыгы менен шаар чөйрөсүн көрктөндүрүүдө, жаңы жашыл зоналарды түзүүдө жана шаардагы сквер, парктарды реконструкциялоодо виргин арчасын пайдаланууну сунуштайбыз.

Пайдаланган адабияттардын тизмеси:

1. Абсатаров Р.Р. Ош шаарындагы көчө бойлото эгилген виргин арчаларына (*Juniperus virginiana* L.) биоэкологиялык мониторинг жүргүзүү [Текст]: / Р.Р.Абсатаров, Ж.М. Бекназарова // Известия Ош ТУ. - Ош, 2015.
2. Ваганов Е.А., Шашкин А.В. Рост и структура годичных колец хвойных. Новосибирск: Наука. 2000. 230 с.
3. Ваганов, Е.А. Анализ роста дерева по структуре годичных колец / Е.А.
4. Герасимов, А.О. Устойчивость хвойных пород в уличных посадках Санкт-Петербурга: дис...к.б.н. / А.О. Герасимов. - СПб, 2003.-181 с.
5. Стряжанцева, О.М. Метеорологические условия юго-западного Кыргызстана, влияющие на загрязнение атмосферы. : автореф. дис...к.г. н. / О.М. Стряжанцева.- Бишкек, 2005. - 21 с.

БЕКНАЗАРОВА ЖЭЭНГҮЛ МАМАТАЛИЕВНА

**Ош мамлекеттик педагогикалык
университетинин магистри,
табигый илимдер кафедрасынын
окутуучусу**

Jeengul83@mail.ru

**ПЛАСТМАССА КАРАЖАТТАРЫНЫН АЙЛАНА ЧӨЙРӨГӨ ЖАНА АДАМДЫН
ДЕН СОЛУГУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

**ВЛИЯНИЕ ПЛАСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ И
ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА**

**EFFECTS OF PLASTIC MEDICINES ON THE ENVIRONMENT AND HUMAN
HEALTH**

Аннотация: Бул макалада пластмасса каражаттарына жалпы мүнөздөмө берилип, анын айлана чөйрөгө жана адамдын денсоолугуна тийгизген терс таасири, пайда болгон көйгөйлөрү жөнүндө сөз болмокчу. Ошондой эле пластмасса каражаттарын өндүрүү менен зыянсыздандыруунун жолдору каралган.

Ачкыч сөздөр: пластмасса, термопластика, полиамид, полиолефин, поливинилхлорид, полистирол, политетрафторэтилен, полиметилметакрилат, айлана чөйрө, адам, денсоолук, пакет ж.б.

Аннотация: В этой статье дается общее характеристика изделий из пластика, их негативного воздействия на окружающую среду и здоровье человека, а также возникающих проблем. Есть также способы нейтрализовать производство пластмасс.

Ключевые слова: пластик, термопласт, полиамид, полиолефин, поливинилхлорид, полистирол, политетрафторэтилен, полиметилметакрилат, окружающая среда, человек, здоровье, упаковка и др.

Annotation: This article provides a general description of plastic products, their negative impact on the environment and human health, as well as emerging problems.

There are also ways to neutralize the production of plastics.

Key words: plastic, thermoplastic, polyamide, polyolefin, polyvinyl chloride, polystyrene, polytetrafluoroethylene, polymethyl methacrylate, environment, human, health, packaging, etc.

Пластмасса-пластикалык масса, пластиктер-табигый же синтездик ири массалуу бирикмелер, басым жана температуранын жардамы менен белгилүү бир формага келтирип муздатканда, ошол формасын сактап калган айнек сымал материалдар. Пласмассадан жасалган буюмдар тыгыздыгы төмөндүгү, диэлектрдик касиетинин жогорулуулугу, жылуулукту начар өткөргүчтүгү, аткаруучу жана бузуучу чөйрөлөргө туруктуулугу, механикалык бышыктыгы, татаал конфигурациядагы формаларга оңой келүү жөндөмдүүлүктөрү менен айырмаланат. Пластмассалык полимер бирикмелери түрлөрү боюнча термопласттар жана терморективдер болуп экиге бөлүнөт. Термопласттар негизги

структурасы түз сызыктуу ири молекулалык массалуу полимерлер же сополимерден турат (полиэтилен, полистирол, поливинилхлорид, бутадиенстирол жана башка). Термопластикалык Пластмассанын курамына, алардын серпилгичтигин, ысыкка, суукка, абадагы кычкылтекке, агрессивдүү чөйрөлөргө туруктуулугун жогорулатуу үчүн пластификаторлор, стабилизаторлор, белгилүү түс бериш үчүн боёк заттар кошулат. Жеңил жана тыгыздыгы төмөн болгон пенопласттар же поропласттар алуу үчүн, термопласттардын курамында, ысытканда газ бөлүп чыгарып, көңдөйчөлөрдү пайда кылуучу порофорлор деп аталган заттар кошулат. Термопластык Пластмассалар бышыктыгы 60-100° С тез төмөндөйт.

Бирок алар термореактивдүү Пластмассалардан диэлектрдик касиеттеринин жогорулуулугу, радио жана оптикалык тунуктугу, татаал формаларга оной келүү жөндөмдүүлүктөрү менен айырмаланат. Ошондуктан, термопластан 60-100°С жана андан төмөнкү температурада иштей турган электр жана радио деталдары жасалат. Агрессивдүү чөйрөлөргө туруктуу термопласттар менен **химиялык** аппараттардын ички беттери капталат. Практикада термопласттар катарында полиолефин, поливинилхлорид, полистирол, политетрафторэтилен, полиметилметакрилат, полиамид жана полиэфирлер сыяктуу полимерлер колдонулат. Термореактивдүү Пластмассалар тор сыяктуу полимерден даярдалат. Мындай полимерлер молекулалык массалары анчейин чоң эмес полимерди эригенге чейин ысытып, аларды кайра муздатуудан же *катализаторлордун* жардамы менен төмөнкү молекулалык массалуу бирикмелер поликонденсацияланышынан алынат. Термореактивдүү Пластмассалардын негизи болуп фенолформальдегид жана карбамид чайырлары эсептелет. Термореактивдүү Пластмассалардын курамына толтургучтар, термостабилизаторлор, боёк жана антисептикалык заттар кошулат. Бул заттар полимерлердин бышыктыгын, механикалык туруктуулугун, температурага чыдамдуулугун жогорулатат жана Пластмассага белгилүү бир түс берет. Термореактивдүү Пластмассадан электротехникалык приборлорду, самолёттордун автомобилдердин тетиктерин, кемелердин корпустары, ар түрдүү түтүкчөлөр, үй тиричилигинде колдонулуучу буюмдар жасалат. Синтетикалык пластмасса өнөр жайда акыркы жылдары чоң ийгиликтерге жетишти. Анын өнүгүшү эл чарбасынын жалпы өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Пластмассалар ар кандай тармактарда колдонулган көптөгөн металлдарды жана башка материалдарды натыйжалуу алмаштырат. Пластик биздин жашообуздун ажырагыс бөлүгү болуп калды!!!. Пикник үчүн бир жолу пайдалануучу идиш-аяк алып, бышкан тамакты желим идиштерге салып, желим стакандардан чай ичербиз. Лимонаддын же минералдык суунун бош желим бөтөлкөлөрүн таштап, аларды бир жолу колдонууну унутуп, кайра-кайра колдонобуз. Полимерлерден жана синтетикалык материалдардан жасалган буюмдар ден-соолукка зыяндуу химикаттарды бөлүп чыгарат, мисалы: формальдегид, аммиак, бензол жана башкалар.

- Пластик жашоо циклинин ар бир этабында адамдын ден-соолугуна коркунуч келтирет: чийки затты казып алууда жана өндүрүүдө кооптуу химиялык кошулмалар пайда болот, колдонууда пластикке жаңы уулуу заттар кошулат, ал эми пластик таштандыга айланганда айлана-чөйрөнү булгайт жана биздин тамак ашыбызды да ууландырат;
- Пластмассаны өндүрүү менен нерв системасынын оорулары, рак, айрыкча лейкоз, репродуктивдик функциянын төмөндөшү жана генетикалык мутациялар ортосунда байланыш түзүлөт;

- Пластмассадан жасалган буюмдарды колдонууда, микропластикалык бөлүкчөлөрдү жана жүздөгөн уулуу заттар бөлүнүп чыгып адамдарды рак ооруларына, өнүгүүнүн артта калышы жана эндокриндик бузулууларга алып келиши мүмкүн;
- Белгисиздиктен жана маалыматтын жетишсиздигинен улам, пластикалык жашоо циклинин бардык баскычтарында адамдын ден-соолугуна келтирилген коркунучтарды толук баалоо кыйынга турат. Ошондой эле керектөөчүлөрдүн жана мыйзам чыгаруучулардын негиздүү чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн чектейт.

Дүйнө коомчулугунда пластикалык булгануу менен байланышкан адамдардын ден-соолугуна жана бүтүндөй экологиялык тутумга келтирилген тобокелдиктер өтө эле көпкө чейин эске алынбай келген. Эми алар биринчи кезекте пластик өнөр жайын өнүктүрүүгө байланыштуу чечим кабыл алууда эске алынышы керек экени айдан ачык. Бизди курчап турган жаратылыш, адамзаттын пластикага болгон көз карандылыгынан жапа чегишет. Мисал катары алсак, полиэтилен пакеттеринин талаа зоналарында, жол бойлорунда, шаар айланасында чачылып жатышы, бир жолу колдонулуучу идиштердин кескин көп пайдаланылышы ж.б. толгон токой пластик каражаттарынын айлана чөйрөгө, адамдын денсоолугуна жана жаныбарлар дүйнөсүнө олуттуу зыян келтирип жаткандыгы айдан ачык көрүнүүдө. Пластик пакеттөө өндүрүшүндө колдонулушу мүмкүн болгон химиялык заттардын маалымат базасында төрт миңге жакын буюм бар. Ошол эле учурда окумуштуулар миңге жакын заттарды анализдеп, алардын кеминде 148и өтө кооптуу деп табышкан. Бул адамдардын ден-соолугуна тийгизген таасирин баалоо үчүн дагы канча көйгөйлүү химикаттарды изилдөө керектигин көрсөтөт. Пластиктин таасири жөнүндө көп нерсени билүү керек болсо дагы, бир нерсе айдан ачык: мамлекет бизнес үчүн бир жолу колдонулуучу пластмасса өндүрүшүн кыскартуу менен кайра пайдалануу тутумуна өтүү керек. Пластик планетада эң көп кездешкен материалдардын бири болгонуна карабастан, анын адамдын ден-соолугуна тийгизген таасири толук изилденип бүтө элек. Бирок убакыттын өтүшү менен айлана-чөйрөдө жана азык-түлүк чынжырында пластиктин бар экендиги белгилүү, майда бөлүкчөлөр жана уулуу химикаттар пластмассадан жасалган буюмдарды өтө көп колдонууда көбөйөт жана пластмасса өндүрүшү көбөйгөн сайын анын айлана-чөйрөгө, анын ичинде адамдарга таасири өсө берет. Бүгүнкү күнгө чейин, пластиктин адамдын ден-соолугуна тийгизген таасири жөнүндө изилдөөлөр жакшы натыйжа бербегендей. Акыркы 30 жылдан бери күнүмдүк тиричилигибизде көчөдөн, бакчалардан, парктардан, эс алуучу жайлардан бутка илешкен, же бакта илинген полиэтилен баштыктарды, бошогон идиштерди көрүүгө болот. Бирок аны ачык, ар кайсы жерлерге таштай берүү же өрттөп жиберүү экологияга таасир тийгизери, айлана-чөйрөнү булгай турганы эч кимди кызыктырбагандай. Экология илимдеринин доценти Эрмек Байбагышев ачык күндө калган желим таштандылар бир канча жыл бою жер кыртышында кала берет дейт. Пластик таштандылары күндүн нурунан талкаланат. Жердин алдында алар 100 жыл деле жата берет. Жаратылышта өзү чирип, иштелип кетпейт. Айлана чөйрөнүн, эстетикалык көрүнүшүн булгайт. Бактын бутактарында желим баштыктар илинип калганда, күндүн нурунан улам уулуу заттарды бөлүп чыгарат да өсүп турган бакка зыянын тийгизет. Андан тышкары ысыганда бизге билинбеген заттар бөлүнүп чыгат. Абаны булгайт. Желим таштандыларды өрттөгөндө деле толугу менен күйүп кетпей тоголоктошуп эриген бойдон кала берет. Эң өкүнүчтүүсү өрттөгөн учурда уюлгуган кара түтүн чыгат. Ал эми түтүн аркылуу абага кандай уулуу заттар тарай тургандыгын тиешелүү адистер төмөндөгүдөй баяндашат:

“Азыркы учурда желим таштандыларды көп чогултуп өрттөп жатабыз. Анын түтүнү менен кошо көптөгөн уулуу газдар атмосферага бөлүнүп чыгат. Мисалы айлана-чөйрөгө жана адам баласына зыяндуу болгон күкүрттүн жана көмүртектин оксиди бөлүнүп чыгат. Негизинен жылына атмосферага 200млн тоннага жакын көмүртектин оксиди, 150 млн.тонна күкүрттүн оксиди, 50млн тоннага жакын ар түрдүү углеводороддор, 250млн тоннадан ашык аэрозолдор учуп чыгат. Ал эми өндүрүш таштандыларынан бөлүнүп чыккан күкүрттүн оксиди айлана-чөйрөгө чон зыян келтирет.

Пластмасса буюмдары арзан жана ыңгайлуу болгондуктан, биздин турмушубузда маанилүү орунду ээлейт. Күн сайын ар бирибиз жок дегенде эле бир-экиден мындай баштыкты көтөрөбүз. Бирок бул табият үчүн абдан чоң зыяны тийип жатканын ойлогондор аз. Пластмасса буюмдары биздин экологияга терс таасирин тийгизип жатат. Маселен, көчөдө үйүлүп турган таштандылардын дээрлик сексен пайызы желим баштыктар. Дүкөндөрдө бул буюмду бекер бергендиктен, ченебей иштетебиз. Айтып отурса анын кесепеттери көп: айрымдар целлофанды сууга таштайт же ичине таштанды толтуруп туруп, агызып жиберешет, бул сууну тосуп, ташкындатат. Күйгүзө турган болсок дем алып жаткан абабыз булганат, ал эми жөн койсо оңой менен чирибейт. Кыргызстанда жука желим баштыктар өтө көп колдонулат, ошону менен бирге аларды кайра иштетүү жолго коюлбагандыктан, таштанды көбөйүп, сууларды дагы булгоодо дешет байкоочулар. Бул себептен өлкө аймагында полиэтилен пакеттерди жасоо, импорттоо жана сатууга тыюу салуу аракети көрүлүүдө. Полиэтилен баштыктарынын айлана-чөйрөгө эбегейсиз зыяны бар. Ал турсун адамдардын ден-соолугуна дагы залакасын берүүдө. Ошондуктан өлкө аймагында синтетикалык балык уулоочу торлорду жана желим баштыктарды импорттоого жана өндүрүүгө тыюу салынган. Кыргызстанда целлофан өндүргөн ондой чакан ишкана бар экен. Жылдык кирешелери 16 миллион сомдун айланасында. Бирок бул суммадан биздин элдин ден-соолугу жана экологиябыз бийик турушу керек. Кыргыз элинде илгертеден эле буюмдарын кездеме баштыктарга, кагаздарга ороп-чулгап жүрүшкөн. Кийинчээрээк полиэтилен баштыктары чыкканда маданияттын бир жетишкендиги катары кабыл алынган. Сөз болуп жаткан буюмдардын чектебесек, экологиялык көйгөйгө айланат. Полиэтилен баштыкка көнгөн коомго альтернатива катары мурда энелерибиз колдонгондой эле кагаздан же болбосо кездемеден тигилген баштык сунуштайбыз. Полиэтилен баштыгы калыңдыгына жараша 500 жылга чейин бузулбай сакталат. Аларды кайра иштетүү, өрттөө да туура эмес. Буга байланыштуу дүйнөнүн бир катар өлкөлөрүндө полиэтилен баштыкты пайдаланууга тыюу салынган. Маселен, тыюу мыйзамы Калифорния штатынын Лос-Анжелес, Сан-Франциско сыяктуу ири шаарларында жана Кытайда көптөн бери иштейт. Кыргызстанда болсо полиэтилен баштыктарга тыюу салуу өлкөнү тазалоо багытындагы бир гана кадам.

Пластмассанын ар бир түрүнүн колдонулушунун чектелген өзгөчөлүктөрү бар: кээ бирлерин ысытууга болбойт, башкаларын жууса болот ж.б. Бул үчүн атайын маркировка бар, анткени туура эмес колдонуу пластикалык буюмдарга зыян келтирүүнүн негизги себеби болуп калат. Мисалы, тамак-ашка арналган пластик көбүнчө "айнек жана вилка" деп жазылат. Өнүмдөр сөзсүз түрдө көрсөтүлүшү керек: материалдын аталышы, анын коду жана бул тамак эмне үчүн арналгандыгы жөнүндө так көрсөтмө. Пластмассадан жасалган ингредиенттер менен байланышта кандай реакция болот, бул учурда кандай кошулмалар пайда болушу мүмкүн, эч ким иликтеген жок. Пластмассадан эркин уулуу кошулмаларды бөлүп алуучу майлар жана кислоталар өзгөчө каралышы керек. Адистердин айтымында эч

кандай учурда пластмасса идиштерди тамак-ашты сактоочу идиш катары колдонбоңуз, ал эми бир жолку идиш - бир нече жолу колдонулбашы керек. Бир жолу колдонулуучу таңгак бир гана жолу колдонулушу керек. Бир жолку пластмасса идиштер кайрадан колдонулганда, сырткы коргоочу катмары бузулуп, канцерогендик заттар - формальдегиддер, фенол, кадмий, коргошун бөлүнүп чыга баштайт. Бир жолку идиш менен спирт ичимдиктерин ичкенге такыр мүмкүн эмес. Ар кандай пластмассада алкогольдун химиялык чабуулуна туруштук бере албаган уулуу заттар бар. Пластмассадан ар кандай кошулмаларды бөлүп чыгаруу ысытуу менен күчөтүлөт. Ошондуктан, микротолкундуу меште атайын контейнерлерди гана колдонуу керек.

Пластмасса каражаттарын колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү:

поликарбонат - суу үчүн гана мүмкүн, ысыкка чыдайт.

ПЭТ - ар кандай суюктуктарга колдонсо болот, ысытып болбойт.

ПВХ - колдонууга болбойт.

полиэтилен - колдонсо болот, ысытууга болбойт.

полипропилен - колдонсо болот, 80 ° C чейин ысытса болот, майга жана спиртке колдонууга болбойт.

полистирол - муздак тамак жана суусундуктар үчүн колдонсо болот, ысык тамак жана спирт ичимдиктери үчүн колдонууга болбойт.

меламин идиштери - колдонууга болбойт.

Адистер пластики кайра иштетүүнүн үч негизги жолун аныкташат: таштанды төгүү, өрттөө же өндүрүштө кайра колдонуу үчүн кайра иштетүү. Ошол эле учурда, полигондордо, атайын курулмаларда саркынды сууларды коргоо тутуму бар, алар айлана-чөйрө үчүн коопсуз, бирок экономикалык көз караштан алганда, алар натыйжалуу эмес. Пластик таштандыларын өрттөө боюнча эксперттер полигонду таштоого караганда бир топ артыкчылыктарды белгилешет, анткени ал чоң аянтты талап кылбайт жана күйүүчү энергия электр энергиясын иштеп чыгууга жумшалышы мүмкүн, бул кайра иштетилген материалдардын баалуулугун бир аз кайтарып берет. Бирок экологдор пластиктерди кайра иштетүүнү экологиялык жактан таза жана натыйжалуу утилдештирүү жолу катары колдошот.

Өндүрүш деңгээлинде пластиктин колдонулушун төмөнкү жолдор менен кыскартууга болот:

1. альтернативдүү, кайра иштетилген же био-деградацияланган материалдарды колдонууга;
2. пластмассанын көлөмүн азайтуу, буюмдун иштөө мөөнөтүн көбөйтүү, оңдоо жана кайра колдонуу максатында буюмдардын дизайнын өркүндөтүү;
3. полимерлердин, кошулмалардын жана аралашмалардын көлөмүн чектөө менен материалдардын иштетилүү жөндөмүн өркүндөтүү;
4. бир жолу колдонулуучу пластмассалардын айрым түрлөрүнө тыюу салуу,
5. өнүмдүн жана идиштин жашоо циклине баа берүү - бул аларды пайдалануунун ар кандай баскычтарында өнүмдөрдүн экологиялык параметрлерин жакшыртуу жолдорун аныктоого жардам берет.
6. Эко-дизайн түзүү өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: аны кайра пайдалануу жана кайра иштетүү мүмкүнчүлүгү менен товарларды таңгактоо; энергияны аз талап кылган материалдарды колдонуу; ыңгайлуу жеткирүү үчүн натыйжалуу конфигурацияларды иштеп чыгуу, башкача айтканда, бир ташууда мүмкүн болушунча көп товар бирдигин ташууга мүмкүндүк берген продукт

түрүн ойлоп табуу керек. Бирок эко-долбоорду ишке ашыруу көбүрөөк энергияны талап кылышы же өнүмдүн иштөө мөөнөтүн кыскартышы мүмкүн. Ушундай факторлорду да караштырып, компромисс табыш керек.

Пластикалык чыгымдарды азайтуу

Пластмассаны керектөөнү азайтуу пайдалуу, бирок кээде тамак-аштын кооптуу сакталышынан жана ыңгайлуулуктун жоктугунан улам жетишүү кыйын. Бирок, керексиз таңгактоодон (мисалы, кош таңгактан) баш тартууга же экологиялык таза альтернативаларды тандап алууга болот.

Пластмассасыз өнүмдөргө суроо-талаптын өсүшү өз кезегинде компанияларды өз продукцияларын кайрадан иштеп чыгууга мажбур кылат.

Коомчулуктун маалымдуулугун жогорулатуу

Тандоочулардын айлана-чөйрөгө тийгизген таасири жөнүндө маалымдуулукту жогорулатуу узак мөөнөттүү стратегия болуп саналат. Аны расмий билим берүү аркылуу камсыз кылууга болот: мектептерде, университеттерде же расмий эмес - жаңылыктар, видеолор. Курчاپ турган чөйрөнү коргоо маселелерине кызыгуу өсүүдө жана акысыз онлайн курстары, лекциялар жана иш-чаралар, тематикалык мобилдик тиркемелер тарабынан колдоого алынууда.

Издөө тутумдарында жана социалдык тармактарда "микропластика" ачык сөзү боюнча суроолордун статистикасы өсүүдө. Жалпыга маалымдоо каражаттарында ушул темадагы материалдардын саны көбөйдү. Бирок, пластик керектөөнүн төмөндөшү, биринчи кезекте, ансыз альтернативалардын болушунан көз каранды.

Пластмассаларды кайра иштетүү төмөнкү кадамдарды камтыган татаал процесс:

1. керектөөчүлөр тарабынан таштандыларды чогултуу;
2. кайра иштетилүүчү материалдарды бөлүү жана булгоочу заттарды алып салуу;
3. полимер жана түс боюнча сорттоо;
4. ар бир полимерден жана түстөн гранулдарды алуу;
5. гранулдарды өндүрүүчү компанияларга сатуу.

Адабияттар:

1. Тростянская Е. Б., Бабаевский А. Г. Пластические массы // [Химическая энциклопедия](#) : в 5 т. / Гл. ред. [И. Л. Кнунянц](#). — М.: [Большая Российская энциклопедия](#), 1992. — Т. 3: Меди—Полимерные. — С. 564—565. — 639 с. — 48 000 экз. — [ISBN 5-85270-039-8](#).
2. Промышленные полимерные композиционные материалы / под ред. М. Ричардсона пер. с англ. М., 1980.; Николаев А.Ф. Технология пластических масс. Л. 1977; Кансельсон М.Ю., Балаев Г.А., Полимерные материалы: Справочник, Л., 1982.
3. [Биопластик — новейшая форма гринвошинга: исследование «Гринпис»](#). РБК. Дата обращения: 26 мая 2020.
4. *Derraik, José G.B.* The pollution of the marine environment by plastic debris: A review (англ.) // *Marine Pollution Bulletin* : journal. — 2002. — Vol. 44, no. 9. — P. 842—852. — [doi:10.1016/S0025-326X\(02\)00220-5](#). — [PMID 12405208](#).

УДК 004.032.6

АЛИБЕКОВА ГҮЛБАРЧЫН УЗАКБАЕВНА

ОшМПУ окутуучу.

Gul_17.01@mail.ru

POWER POINT ПРОГРАММАСЫНЫН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ

Аннотация: Бул макалада презентацияны кооздоп, түрлүү слайддарды түзүү көрсөтүлөт. Повер поинт программасында түзүлгөн презентацияны сабактарга колдонуу боюнча баяндалат. Мындан сырткары сабактарга колдонууда мисалдар келтирилет. Батыштын белгилүү окумуштууларынын бул тууралуу ой- пикирлери билдирилет.

Аннотация: В этой статье вы узнаете, как украсить презентацию и создать разные слайды. Программа Power Point описывает, как применять презентацию к урокам. Кроме того, на уроках используются примеры. Это комментировали известные западные ученые.

Annotation: In this article you will learn how to decorate a presentation and create different slides. The Power Point program describes how to apply a presentation to a lesson. Besides, examples are used in lessons. This was commented by well-known western scholars.

Түйүндүү сөздөр: Power Point, презентация, анимация, триггер, слайд.

Ключевые слова: Power Point, презентация, анимация, триггер, слайд

Keywords: Power Point , presentation, animation, trigger, slide

Киришүү

Коом улам прогресске умтулуп, илим менен техниканын күн сайын жаңыланышы коомдогу адамдардын ар тараптан сабаттуу болушун талап кылууда. Коомдун талабына ылайык иштелип чыккан заманбап программалык жана аппараттык каражаттарды ар бирибиздин өздөштүрүшүбүз бүгүнкү күндүн зарылдыгына айланды десек болот. Учурда окуучуларга, студенттерге онлайн, оффлайн жана аралыктан билим берүүдө, окутуунун заманбап технологияларын, интерактивдүү каражаттарын колдонуу өзгөчө мааниге ээ болууда.

Ар бир сөздүн өзүнүн мааниси бар. «Өз алдынча окууга, өз алдынча издөөгө, таң калууга үйрөтүү маанилүү» - деп (Марио Бунге) айткандай окуучуларды өз алдынча окууга, өз алдынча издөөгө жана үйрөнгөн маалыматтарга мүмкүнчүлүк түзгөн илимий методологиянын эң керектүү элементи болуп саналат. Демек, Power Point программасынын жардамында компьютерден, ноутбуктан, планшеттен, мобилдик телефондон ачууга, өзгөртүүгө мүмкүндүк алабыз бул программада презентациялардын түрлөрүн жасоого болот. Бир нече колдонуучулар биргелешип бир документ менен иштөөгө болот. М: презентация түзүү жана ага дизайн, анимация, коюуга сактоо ж.б.у.с. болот.

Power Point - программасы жөнүндө түшүнүк жана кыскача тарыхы.

Power Point идеясын Беркли университетинин студенти Боб Гаскинс чыгарган. 1984-жылы Гаскинс Forethought компаниясына кошулуп, иштеп чыгуучу Деннис Остинди

жалдаган. Боб менен Деннис "Алып баруучу" программасын түзүү үчүн биригишкен. Деннис Том Рудкин менен программанын түп нускасын жараткан. Кийинчерээк Боб Power Point атын өзгөртүүнү чечти.

1987-жылы Apple Macintosh үчүн PowerPoint 1.0 чыгарылган. Ал ак жана кара түстө иштеген. Кийинчерээк түстүү Макинтоштун пайда болушу менен программанын түстүү версиясы пайда болгон. PowerPoint'тин алгачкы версияларында көк түстөгү каттуу нускама камтылган, бирок мындай колдонмону жаңыртуу баасы кымбат болгондуктан, Forethought онлайн жардамга кайрылууну чечти.

1987-жылы Forethought жана PowerPoint программаларын Microsoft 14 миллион долларга сатып алган. 1990-жылы Microsoft Office программаларынын топтомунда Windows версиясы чыккан. Бирок, 2001-жылдан бери, Microsoft Office XP пайда болушу менен, PowerPoint Office пакетинен өзүнчө таркатылышы мүмкүн.

Microsoft PowerPoint (толук аты – Microsoft Office PowerPoint, англисче power point – ынандырарлык отчет) – бул Microsoft Office программасынын бир бөлүгү болгон жана Microsoft Windows жана macOS операциялык системалары үчүн басылмаларда жеткиликтүү болгон презентацияларды даярдоо жана көрүү программасы. Android мобилдик платформалары жана IOS. PowerPoint аркылуу даярдалган материалдар чоң экранда – проектор же чоң телеэкран аркылуу көрсөтүүгө арналган.

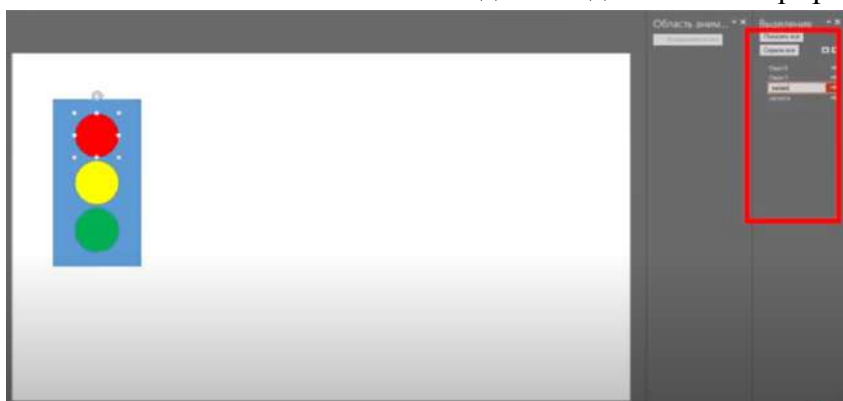
Анимацияларды объектерге берүү, алардын кыймыл убактысын аныктоо. Биздин жардам менен жана өз алдынча автоматтык түрдө ишке ашыруу жолдоруна токтолобуз. Ошол эле учурда бизге толугу менен коз каранды болбой автоматтык түрдө ишке ашкан, башкача айтканда акылдуу комбинацияга айланган анимациялар тууралуу сөз кылабыз.

Анимация (Animation) - графиктик сүрөттөлүштөрдү кыймылдатуу, жылдыруу. Ал негизги графиктик сүрөттөлүштүн жөнөкөй кыймылынан майда-баратына чейинки комплекстүү кыймылынын татаал процесстерин түзүүгө жөндөмдүү. «Шрек», «Подводная братва» кинолору жана башка тартылган мультфильмдер, жүгүртмө саптагы (бегающая) жарнамалар анимациянын эң жакшы мисалдары. Мультимедиа колдонмолорунда анимация текст менен графикке караганда маалыматты ачыгыраак көрсөтөт. Жаңылыктардагы же спорттогу эсеп тексттери да кыймылдатылып көрсөтүлөт жана ал тармак оюндарынын (сетевой оюндар) көбүндө колдонула.

Триггер (триггер системасы) - эки туруктуу абалдын биринде узак убакытка турууга жана тышкы сигналдардын таасири астында аларды кезектешип турууга жөндөмдүү электрондук түзүлүштөрдүн классы. Иш-аракетинин мүнөзү боюнча триггерлер импульстук түзүлүштөргө таандык – алардын активдүү элементтери (транзисторлор, лампалар) негизги режимде иштешет жана абалдын өзгөрүшү өтө кыска убакытка созулат. Функционалдык түзүлүш катары триггердин айырмалоочу өзгөчөлүгү – бинардык маалыматты сактоо касиети. Триггер эс тутум деп которуштуруу сигналы токтогондон кийин да эки абалдын биринде калуу мүмкүнчүлүгү түшүнүлөт. Маалыматтардын бирин "1", ал эми экинчисин "0" деп алып, триггер экилик кодо жазылган сандын бир битин сактайт (эске салат) деп ойлойбуз.

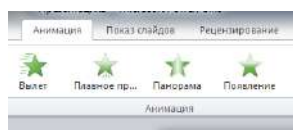
Аларды бул программа тилинде триггер деп атайбыз. Анда триггерлер тууралуу сөздү улантабыз. Пуск/Все программы/ Microsoft Office/ Microsoft Power Point программасын жүктөп алабыз. Алгач слайдды даярдап алабыз. Дизайны, өлчөмү, анимациялык аянты, маалымат тактасы же жумушчу талаалары. Эми баары даяр болгон соң, светафор тартууну үйрөнөбүз.

Анда жумушчу талаада заголовок слайда дегендин баарын өчүрөбүз жана Вставка менюсунан фигуры ички менюсунан төрт бурчтук жана тегерек фигураларды тартабыз. Эми төрт бурчтуктун ичине светофорго үч тегерек керек болот. Ушул эле фигураны белгилеп, CTRL+C жана CTRL+V жардамында көчүрүп алабыз. Аралыктарын бирдей кылып жайгаштырабыз. Ар бир фигуранынын форматын тууралайбыз. Светофордун тегеректерине түс беребиз. 1- кызыл, 2-сары жана 3-жашыл түс болот. Бул жерде бир фигураны белгилесек. Область выделениеден көрүнүп турат. Анын атын өзгөртөбүз. Эми кийинки кадамда фигураны тандап, ичине текст киргизебиз. ТОКТОЙБУЗ, ДАЯРДАНАБЫЗ жана ӨТӨБҮЗ белгилейбиз. Область выделениеден атын өзгөртүп алсак болот.

1-сүрөт

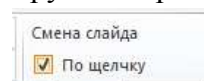
Эгерде балдарга светофор жөнүндө айта турган болсок, кызыл жанса токтойбуз, сары жанса даярданабыз жана жашыл жанса өтөбүз деп айтсак да болот. Бирок андан да эффективдүүрөк жолу бар.

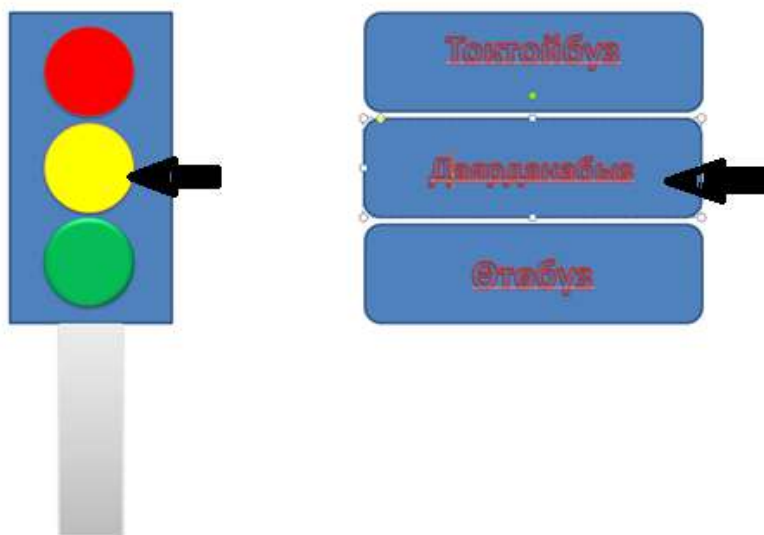

ДАЯРДАНАБЫЗ белгилейбиз анимация-появление.

Эми триггер менюсуна кирип, По-щелчку менюсундагы бизге керектүү объекттер тизилип турат. Бизге керектүүсүн ойлонбой туруп сары түстү белгилейбиз, себеби сары жанса даярданабыз. Убактысын каалагандай белгилесек болот, бизге 0,25 секунд деп туралы, эгерде триггер менен иштесек гиперссылка сыяктуу эле инструменттер панелинде

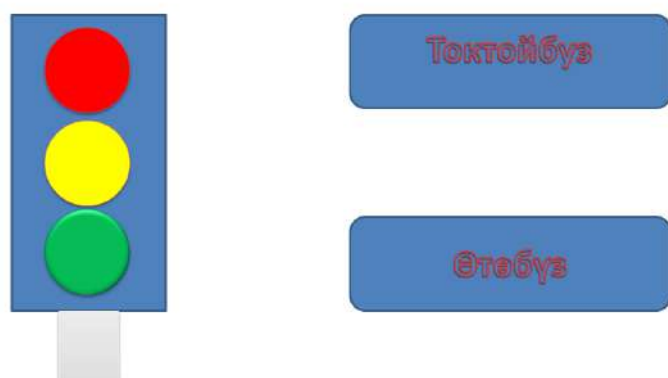
переходы менюсунда По-щелчку дан төмөнкү белгини алып коебуз. Анткени мыштын сол баскычын басканда слайддар алмашпоосу керек. Эгер алмашып кетсе, баш-аламандык жаралат.

2-сүрөт

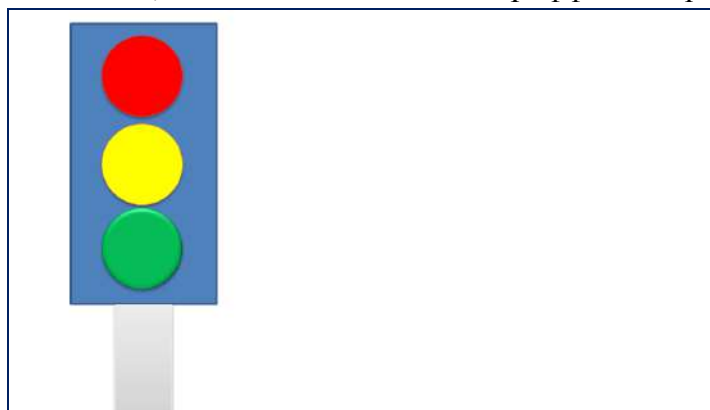
Бул эмнени түшүндүрөт? Биз слайдды ачканда ДАЯРДАНАБЫЗ деген фигураны басканда светафордун сары түсүн мыш менен басканда гана пайда болот. Ага чейин көрүнбөй турат деген сөз. Кайрадан карап көрөлү ДАЯРДАНАБЫЗ деген фигура көрүнбөйт.

3-сүрөт

Бирок кайрадан сары түстү мышканын сол кнопкасын бассак ДАЯРДАНАБЫЗ деген чыгып калат.

Эми калган эки фигурага да ушундай жол менен анимация жаратабыз. Баарына анимация коюлганда, слайдды ачканда төмөнкү эффекти берет.

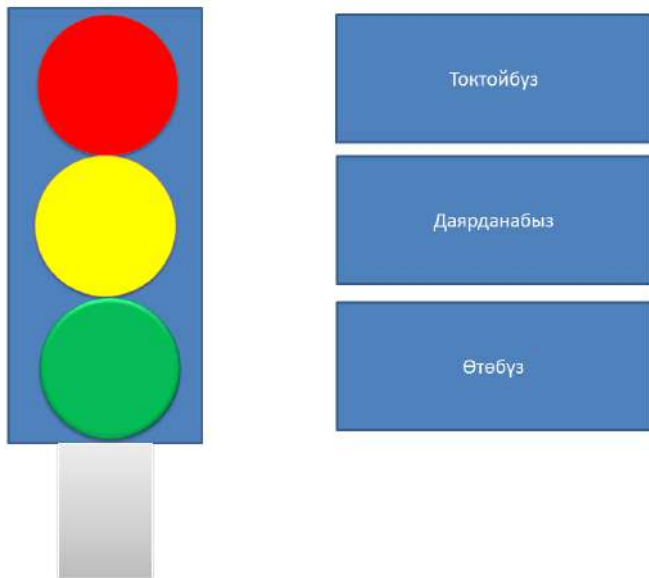

4-сүрөт

Мында мышты башка жактарга бассак да эч нерсе көрүнбөй калды, бир гана светафордон башка эч нерсе көрүнбөйт. Мында үч түстүн бирин белгилесек, түскө

байланыштуу фигура көрүнөт. Мында анимациялардын биринчи жэ экинчи деген ирети деген болбойт. Кайсы объектте триггердин жардамы менен башка бир объектти байланыштырсаң ошол объекти көрүнө берет.

Жыйнтыгында слайдды карап көрөлү, ар бир түстү мышканын сол кнопкасын бассак баары бирден чыга берет. Слайд даяр.

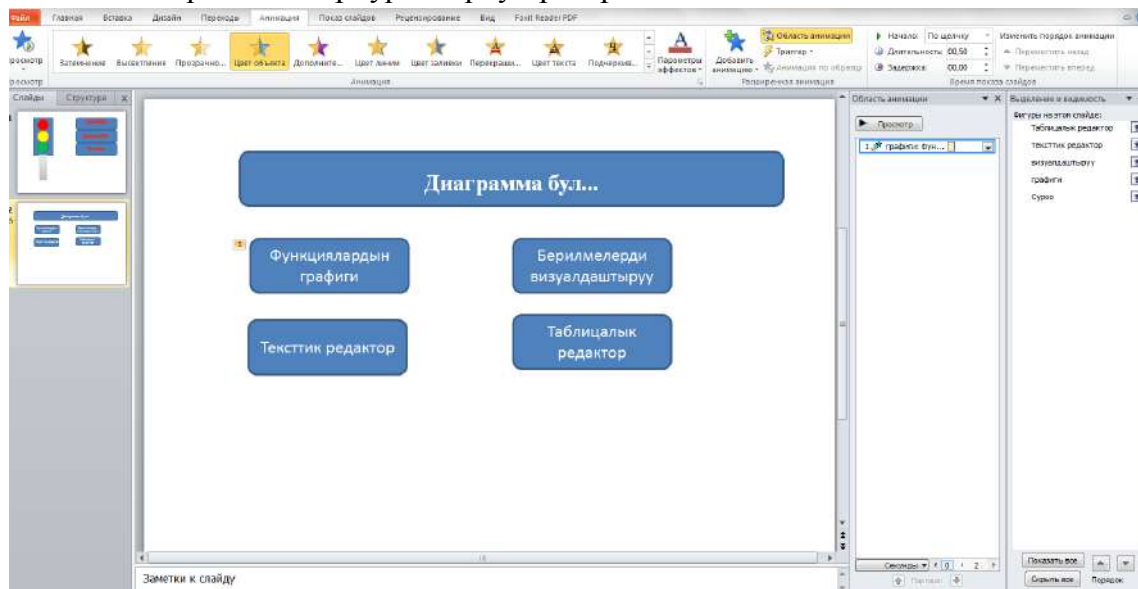

5-сүрөт

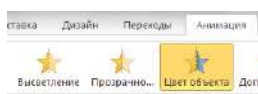
Мисалы: 1-даярданабыз дегенге анимация койгонбуз ошону басуу керек деген сөз болбо керек. Каалаган фигураны мышты сол кнопкасын басуу менен көрүнө берет.

Дагы бир слайд жасап көрөлү: Суроолорду берип жана ага анимация берип көрөлү.

Мисалы катары төмөнкү суроолорду түзөлү.

Мында жогорудагыдай анимация түзгөндөй эле, мында ошол эле жол менен түзөбүз.

Мында анимацияны тандоодо Цвет объекты тандадык, каалаганды тандасак да болот бирок мага бул объект жакшыраак анткени бул жалпы фигуранын түсүн өзгөртө алат. Бул жерде үч туура эмес жооп бар, анимацияда үчөө тең кызыл түстө боёлот. Демек үчөөнү бирдей белгилеп, анимациядан цвет заливкадан кызыл түстү белгилейбиз.

АДАБИЯТТАР

1. Компьютерди үйрөнү курсу. Бишкек-2012
2. Галыгина, Информатика. Лабораторный практикум. Часть 2. Учебное пособие для СПО
3. Шитов Виктор Николаевич Информатика и информационно-коммуникационные технологии в профессиональной деятельности. -М., 1999
4. Информатика. Лабораторный практикум. Часть 2. Учебное пособие для вузов
5. https://www.youtube.com/watch?v=_6mwYHJD7qc&t=300s
6. <https://www.youtube.com/watch?v=-T4CcmMLC8w&t=5s>

БЕРДИБЕКОВА КУЛИЙПА ТУРДИБЕКОВНА
улук окутуучу.
ЫРЫСБАЕВА АЙСЫРГА АЛМАМАТОВНА
окутуучу.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
E-mail:aisyrga160209@mail.ru

ПАНДЕМИЯ МЕЗГИЛИНДЕГИ QR-КОД ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ QR-КОДА В ПАНДЕМИИ

APPLICATION OF QR CODE TECHNOLOGY IN THE PANDEMIC

Аннотация: Өтө тездик менен өнүгүп жаткан технология тармагында QR код технология да өзүнүн ордун тапкан. QR код жөнөкөй жана коопсуз технология. QR код бардык чөйрөлөрдө колдонулат: Мисалы, веб-сайттарда, пакеттерде, визиткаларда, соодада, өндүрүштө, көчө белгилеринде, колдонмо китептеринде, жарнамаларда, басма сөз каражаттарында. Көптөгөн компаниялар жана адамдар ушул коддорду айрым маалыматтарды сактоо жана жайылтуу үчүн колдонушат. Ошондой эле коронавирус пандемиясынын кесепетинен 2020-жылдын март-апрель айларында бир катар өлкөлөр QR

кодду жарандардын кыймылын көзөмөлдөө максатында киргизе башташты. Мындан тышкары, QR коддорун колдонуп, саламаттыкты сактоо тармагы популярдуу тиркемелердин ичинде мини-программасын ишке киргизди. Демек, бул технологияны мобилдик телефонуңузга жүктөнүз жана анын артыкчылыктарын толугу менен пайдаланыңыз.

Негизги сөздөр: QR код, Штрих код, интернет, web-сайт, шилтеме, генератор

Аннотация: Технология QR-кода также нашла свое место в быстро развивающейся технологической индустрии. QR-код – это простая и безопасная технология. QR-коды используются во всех сферах: например, на веб-сайтах, упаковках, визитках, торговле, производстве, уличных знаках, руководствах, рекламе, печатных СМИ. Многие компании и частные лица используют эти коды для хранения и распространения определенной информации. Также в результате пандемии Коран вируса в марте – апреле 2020 года ряд стран начали вводить QR-коды для отслеживания передвижения граждан. Кроме того, с помощью QR-кодов отрасль здравоохранения запустила мини – программу в популярных приложениях. Итак, загрузите эту технологию на свой мобильный телефон и воспользуйтесь всеми ее преимуществами.

Ключевые слова: QR код, Штрих код, интернет, web-сайт, ссылка, генератор

Annotation: QR code technology has also found its place in the fast – growing technology industry. QR code is a simple and secure technology. QR codes are used in all areas: for example, on websites, packaging, business cards, trade, manufacturing, street signs, manuals, advertising, print media. Many companies and individuals use these codes to store and distribute certain information. Also, as a result of the Covid-19 pandemic in March- April 2020, a number of countries began to introduce QR codes to track the movement of citizens. In addition, the healthcare industry has launched a mini-program in popular applications using QR codes. So, download this technology to your mobile phone and take full advantage of it.

Key words: QR Code, Barcode, Internet, Website, Link, Generator

QR-код англис тилинен алынып «Quick Responce - тез жооп коду» дегенди түшүндүрөт. QR-код - эки өлчөмдүү штрих-код. Көрүнүшү ак фондо, төрт бурчтуу торчого жайгаштырылган. Камералар менен тез окууга жана таанууга ылайыкташтырылган кара төрт бурчтуктардын жыйындысы. QR коддорун атайын тиркемелерди жана онлайн кызматтарын колдонуу менен түзүү оңой. Натыйжада, сиз кара чекиттерден жана боштуктардан турган чарчы аласыз. QR код форматы 1994-жылы япониялык Denso компаниясы тарабынан иштелип чыккан жана алгач заводдордогу процесстерди автоматташтыруу үчүн колдонулган. 2000-жылдары QR-код камералары бар смартфондордун пайда болушунан улам кеңири жайылган. Кадимки бир өлчөмдүү штрих-коддон айырмаланып, бир топ чоң маалыматтарды камтыйт. Башкача айтканда 7089 сандарга чейин же 4296 тамга жана атайын белгилерди камтыса болот. Ошондой эле, QR коду камера бир бурчун көрсө да окуй берет. QR коду веб-сайттарда, пакеттерде, визиткаларда, жарнамаларда, басма сөз каражаттарында пайдаланса болот. Көптөгөн компаниялар жана адамдар ушул коддорду айрым маалыматтарды сактоо жана жайылтуу үчүн колдонушат. 2010-жылдары, алгач Кытайда, андан кийин башка өлкөлөрдө төлөм системасын аткарууда QR кодду пайдалануу популярдуулукка ээ боло баштаган. Ошондой эле транспортто да кеңири колдонулат. Алардын жардамы менен билеттин номерин кодировкалоо мүмкүн, аны турникет же контроллер терминалды колдонуп окуйт. Биз эң көп колдонгон учур ватсап тиркемесин компьютерде окуу учурунда пайдаланабыз.

Интернеттен алынган маалыматтарга караганда төмөндөгү мамлекеттер пандемия учурунда QR коддун мүмкүнчүлүгүн пайдаланышкан.

Биринчи жолу COVID-19 пандемия учурунда QR коддорунун технологиясы Кытайда колдонула баштады, буга чейин бул технология орнотулган төлөм системалары бар мобилдик тиркемелерде колдонулуп келген. Кытай калкынын инсандык күбөлүктөрүн QR кодун окуу функциясы бар тиркемелерге кошумча байланыштырылды. Мындай QR коду транспорттун же мекеменин кире беришинде, ошондой эле коомдук жайларда (соода борборлору, базарлар, кафелер, парктар ж.б.) сканерден өткөрүлүшү керек. Маалымат көзөмөлдөөчү органдардын маалымат базасына кирет, бул адамдын коронавирустун белгилерин бар жарандар менен болгон байланыштары, анын өзгөчө жуккан аймактарга барышы же карантиндик шарттарды бузгандыгы жөнүндө билүүгө мүмкүндүк берет.

Францияда апрель айынан баштап жарандар QR кодун пандемияга байланыштуу өлкөдө киргизилген өзүн - өзү изоляциялоо шарттарында үйүнөн чыгып кетүү мөөнөтүн тастыктоочу паспорттор катары колдоно башташкан. Жарандар он күндүн ичинде QR коддору буга чейин киргизилген кагаз түрүндөгү уруксат кагаздарын толугу менен алмаштырышы керек болгон. Коддорду Ички иштер министрлигинин же өкмөттүн веб-сайтынан алуу жана PDF форматында смартфонго басып чыгаруу же жүктөө керек. Кагаз түрүндөгүдөй эле, интернетте аты жөнү, фамилия, дареги, үйдөн чыгуу себеби, кеткен күнү жана убактты көрсөтүү керек. Текшерүү учурунда QR кодун милицияларга көрсөтсө болот.

Малайзиянын эң ири штатында - Саравакта бардык конокторго жекелештирилген QR коду бар билерик берилген. Алар күнүнө эки жолу QR кодун сканерлөө менен абалын жана жайгашкан жерин билдиришип туруусу керек. Тунисте QR коду өлкөгө кирген туристтерди каттоодо колдонулат.[2]

QR коду менен штрих – коддун айырмасы

1-сүрөт

1) формасы жана көрүнүшү

Штрих коддор көбүнчө тик бурчтуу формада жана сканерлөөчү аппараттар тарабынан горизонталдык түрдө окулат. QR код төрт бурчтук түрүндө түзүлүп, маалыматтарды туурасынан көрсөтөт.

2) Шифрленген маалыматтын көлөмү

QR коду штрих-кодго караганда көбүрөөк маалыматтарды жана шифрленген белгилерди камтыйт.

3) Маалыматтардын түрү

Продукция жөнүндө негизги маалыматтар адатта штрих-коддордун артында жашырылат: баасы, өндүрүүчүсү ж.б. QR код пассивдүү, бирок көлөмдүү маалыматты камтыйт, мисалы, жарнамалар үчүн URL даректер жана веб-сайттын ачылуучу барактары.

2-сүрөт.

Азыркы учурда Кыргызстанда коронавирууска каршы эмдөө жүрүп жатат. Эмдөө алган жарандарга QR код сунуштаймын. Бул QR код паспорт сыяктуу берилет. QR кодко эмдөө алгандыгы тууралуу маалымат камтылат. Эмдөө алгандыгы тууралуу талап кылган жерге өзүнүн кол телефонуна деле сканерлеп көрсөтүп койсо болот. Эми ушул QR кодун жасап көрөлү, мен кирүү үчүн Google браузерин тандап, издөө кызматынан QR кодун түзүүнү суранам. Издөө натыйжаларында, мен QR коддорун түзүү боюнча көптөгөн кызматтарды алам, QR coder. ru шилтемесин сунуш кылам, анткени ал абдан тез, жөнөкөй жана ишенимдүү, бул QR коду кызматына шилтеме болуп саналат жана биз QR кодун генераторуна киребиз.

3-сүрөт

Бул жерде бир канча билдирүүлөр бар. Ушул билдирүүлөрдүн ичинен врач жазган справканы сүрөт, текст кылып QR коддун ичине камтып койсок болот. QR кодунун өлчөмүн тандап алгандан кийин, анын өлчөмү сүрөттүн чоңдугун түшүндүрөт. Өлчөмдү тандап, коду жаратабыз, ошондо бир секундга жетпеген убакытта QR кодун түзүп, биз жүктөп алабыз, андан кийин оң баскычынан сүрөттү сактап алабыз. Эми даяр болгон сүрөттү паспорт сыяктуу принтерден чыгарып, Эмдөө алган жарандарга берсек болот.

Жыйынтыгында 4-сүрөттөгүдөй QR кодун алабыз. Бул чындыгында QR кодун түзүүдө эч кандай татаал нерсе жок. тексттик маалыматты коддоо андан да оңой, сизге керектүү текстти киргизип, QR кодун түзүү үчүн тандайбыз жана иш жүзүндө бүттү, сиз даяр QR кодун аласыз.

Жыйынтыктап айтканда, бул QR коддорунун ар кандай түрлөрүн иштеп чыгуу үчүн колдонсоңуз болот. Максатыңызга жараша генератор аркылуу QR коддорун түзүп, вебсайт ачуу, PDF файлын көрүү, музыка угуу, Youtube видеолорун көрүү, сүрөт файлдарын сактоо, WiFi тармагына туташуу жана башка көптөгөн нерселерди жасай аласыз.

Онлайн кызматтар:

- ua.qr-code-generator.com/
- qrcoder.ru/
- qrcode.tec-it.com
- qr-code-generator.online/
- qr-code.com.ua
- imgonline.com.ua
- qrcode.website

Адабияттар :

- 1) Леонид Бугаев. Мобильный маркетинг. Как зарядить свой бизнес в мобильном мире. — М.: Альпина Паблишер, 2012. — 214 с. — ISBN 978-5-9614-2222-1.
- 2) ГОСТ Р ИСО/МЭК 18004-2015 Информационные технологии. Технологии автоматической идентификации и сбора данных. Спецификация символики штрихового кода QR Code
- 3) Евгений Онегин» — теперь и в QR-коде

УДК: 371.3:513.3.

МОМУНОВА НУРАЙЫМ ДУЙШОНАЛИЕВНА

Ош МПУ, окутуучу

БАЙЫШОВА ГУЛАЙЫМ ЖАКЫШОВНА

Ош МПУ п.и.к., доцент

**ОКУУЧУЛАРГА ТРИГОНОМЕТРИЯНЫН НЕГИЗГИ ФОРМУЛАЛАРЫН
КОЛДОНУУ МЕНЕН МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУНУН ЫКМАЛАРЫ
МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИХ ФОРМУЛ
ДЛЯ УЧАЩИХСЯ
METHODS OF SOLVING PROBLEMS OF TRIGONOMETRIC FORMULAS
USED FOR STUDENTS**

Аннотация: Бул макалада, орто мектептерде геометрия сабагын окутууда окуучулардын билимдерин тереңдетүү максатында, тригонометриянын негизги формулалары аркылуу геометриялык маселелерди чыгаруунун ыкмалары каралган.

Аннотация: В этой статье рассматриваются геометрические задачи с помощью тригонометрических формул для углубления знаний в средних школах по геометрии.

Annotation: This article discusses geometric problems using trigonometric formulas to deepen knowledge in secondary schools in geometry.

Ачкыч сөздөр: Тригонометриялык формулалар, маселелерди чыгаруу, пирамида, аянт, бийиктик, ромб, бурч, көлөм,

Ключевые слова: Тригонометрических формулы, решение задач, пирамида, площадь, высота, ромб, угол, объём.

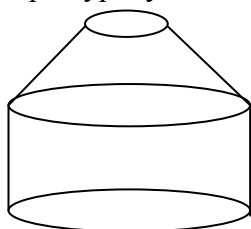
Key words: *trigonometric formulas, problem solution, pyramid, area, height, rhombus, corner, upholster.*

Жаш муундарга билим берүүдө ар бир илимдин өз орду бар, мына ушул илимдердин бири математика илиминин мааниси чоң экендигин белгилеп кетүү зарыл, анткени математика - «чыныгы дүйнөнүн мейкиндиктеги формаларын жана сандык катыштарын изилдөөчү илим болуп, адамзаттын практикалык керектөөлөрүнөн пайда болуп, азыркы мезгилде кыйла абстрактуу мүнөзгө ээ болуу менен көптөгөн башка илимдерге да кызмат кылууда. Математиканы окутууда төмөндөгүдөй максаттар аткарылат. Математиканын элементтерин кесиптик багытта окутуу, аны турмуштук керектөөгө колдоно билүү.

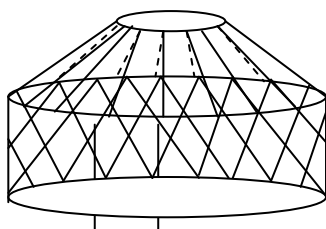
Азыркы кезде элибиздин элдик оозеки чыгармачылыгынан, кол өнөрчүлүгүнөн ж.б нерселерине математикага байланыштуу көп түшүнүктөрдү табууга болот. Мисалы, геометриялык фигуралар.

Кандайдыр бир чекиттердин көптүгү геометриялык фигура деп аталат. Ал эми кесинди, сызык, ийри сызык, шоола, түз сызык параллелограмм, квадрат, ромб, шар, куб, призма, конус ж.б геометриялык фигуралар болуп эсептелет. Биз мисал кылып «Манас» эпосундагы Атамер кыз-күйөөнүн жолуна кырк миң дилде чачтырды. Атайлап жасалган 41 өргө боз үйгө жала килем салдырды, мамыктан жаздык алдырып, атлас, тубар жууркан жайдырып, Каныкейди баш кылып 41 кызды өз-өз үйлөрүнө киргизди. [3]

Боз үйдүн ар бир бөлүгүнөн (кереге, уук, түндүк, туурдук, түндүк жабуу, ж.б.) жана боз үйдүн ичинде салынган шырдактагы жана төшөкчө орундуктардагы оймо-чиймелердин бардыгы геометриялык фигураларга мисал боло алат. Мисалы, биз окуучуларга боз үйдүн сырткы сүрөттөлүшү кесилген конус менен цилиндрдин биригүүсүн берет. (Боз үйдүн сүрөтүн же макетин көрсөтүү менен (1- чийме). Ал эми боз үйдүн ички көрүнүшү ромб, тьрт бурчтук ж.б. турат (2-чийме).

1-чийме.

2-чийме.

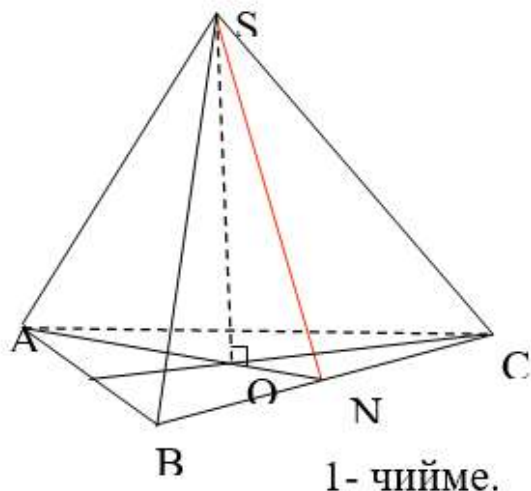
Мына ушулардын бардыгын оозеки түрдө мисал кылып айтып же көргөзүүгө болот. Бирок, аларды бирдей өлчөмдө кантип жайгаштыруу боюнча эсептеп чыгуу үчүн кандайдыр бир формула же эсептөөнүн жолдорун окуучуларга үйрөтүү керектиги башкы нерсе деп ойлойм.

Эми ошолорду жайгаштырууда тригонометриянын негизги формулаларын колдонууну туура көрдүм.

Тригонометрия- тригонометриялык функциялардын касиеттерин жана алардын геометриядагы колдонулуштарын үйрөтүүчү математиканын бөлүмү. Тригонометрия тегиздиктеги же түз сызыктуу жана сфералык болуп бөлүнөөрүн сиздер жакшы билесиздер. Ал эми тригонометриянын негизги формулалары синустар менен косинустар теоремасында берилет. Мындан башка тангенстер теоремасы да көп колдонулат. Бул теореманы 15-кылымда И. Региомонтан чыгарган.

Тригонометриянын негизги формулаларын пайдалануу менен сабак өтүүнү ыңгайлуу деп эсептейм жана төмөндөгү эки маселени сунуш кылам.

1 – маселе. Туура үч бурчтуу пирамиданын негизинин жагы 8 см, ал эми чокусуна тегиздикке түшүрүлгөн бурч φ . Пирамиданын бийиктигин тапкыла? [1]

Чыгаруу: $\triangle BCS$: SC ны косинустар теоремасы боюнча таап алабыз.

$$BC^2 = BS^2 + CS^2 - 2BS \cdot CS \cdot \cos \varphi$$

$$64 = 2CS^2 - 2CS^2 \cdot \cos \varphi \Rightarrow 64 = 2CS^2(1 - \cos \varphi) \quad \text{мындан бурчту жарым бурч аркылуу}$$

туюнтуунун формуласын пайдалансак $(1 - \cos \varphi) = 2 \sin^2 \frac{\varphi}{2}$ анда

$$64 = 2CS^2 \cdot 2 \sin^2 \frac{\varphi}{2} \Rightarrow 64 = 4CS^2 \sin^2 \frac{\varphi}{2} \Rightarrow CS^2 = \frac{64}{4 \sin^2 \frac{\varphi}{2}} \Rightarrow CS = \frac{4}{\sin \frac{\varphi}{2}}$$

2. $\triangle CSO$ дан пирамиданын бийиктиги болгон $SO = H$ аныктап алабыз.

$SO = H = \sqrt{SC^2 - OC^2}$. Мында ABC үч бурчтугун да OC - сырттан сызылган айлананын радиусу болуп калат. Синустар теоремасы боюнча $\frac{BC}{\sin 60^\circ} = 2OC$

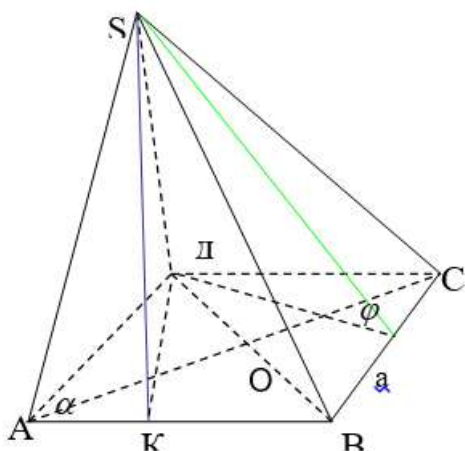
$$\frac{8}{\frac{\sqrt{3}}{2}} = 2OC \Rightarrow 2OC = \frac{16}{\sqrt{3}} \Rightarrow OC = \frac{\sqrt{3}}{2} \Rightarrow OC = \frac{8}{\sqrt{3}}$$

$$SO = H = \sqrt{\left(\frac{4}{\sin \frac{\varphi}{2}}\right)^2 - \left(\frac{8}{\sqrt{3}}\right)^2} = \sqrt{\frac{16}{\sin^2 \frac{\varphi}{2}} - \frac{64}{3}} = 4 \cdot \sqrt{\frac{1}{\sin^2 \frac{\varphi}{2}} - \frac{4}{3}} = \sqrt{\frac{3 - 4 \sin^2 \frac{\varphi}{2}}{3 \sin^2 \frac{\varphi}{2}}} =$$

$$= 4 \cdot \sqrt{\frac{3 \cdot \cos^2 \frac{\varphi}{2} - \sin^2 \frac{\varphi}{2}}{3 \sin^2 \frac{\varphi}{2}}} = 4 \cdot \sqrt{\frac{1}{\operatorname{tg}^2 \frac{\varphi}{2}} - \frac{1}{3}} = \frac{4 \cdot \sqrt{1 - \frac{1}{3} \cdot \operatorname{tg}^2 \frac{\varphi}{2}}}{\operatorname{tg} \frac{\varphi}{2}}$$

$$SO = H = \frac{4 \cdot \sqrt{1 - \frac{1}{3} \cdot \operatorname{tg}^2 \frac{\varphi}{2}}}{\operatorname{tg} \frac{\varphi}{2}} \quad \text{келип чыгат.}$$

2 – маселе. Пирамиданын негизи - жагы a тар бурчу α барбар болгон ромб. Эки каптал граны негизине перпендикулярдуу жана калган эки каптал граны негизине φ бурчу менен жантайышкан. Пирамиданын көлөмүн тапкыла? [1]

2-чийме.

Чыгаруу: Пирамиданын көлөмүн табуунун формуласы $V = \frac{1}{3} S_n H$ Пирамиданын негизинин аянтын табуу үчүн ромбдун диагоналдарынын узундуктарын табуу зарыл. Ал үчүн ABD үч бурчтугунан косинустар теоремасы боюнча BD ны таап алабыз:

$$(BD)^2 = (AB)^2 + (AD)^2 - 2(AB)(AD)\cos\alpha, (BD)^2 = a^2 + a^2 - 2a^2\cos\alpha,$$

$$(BD)^2 = 2a^2 - 2a^2\cos\alpha = 2a^2(1 - \cos\alpha), (BD)^2 = 2a^2(1 - \cos\alpha),$$

$$(BD)^2 = 4a^2 \frac{1 - \cos\alpha}{2}, (BD)^2 = 4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2}, BD = \sqrt{4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2}}, \quad BD = 2a \sin \frac{\alpha}{2}.$$

Ушул сыяктуу эле ABC үч бурчтугунан AC ны табабыз:

$$(AC)^2 = 2a^2 - 2a^2\cos(180^\circ - \alpha), (AC)^2 = 2a^2 + 2a^2\cos\alpha = 2a^2(1 + \cos\alpha),$$

$$(AC)^2 = 4a^2 \frac{(1 + \cos\alpha)}{2} = 4a^2 \cos^2 \frac{\alpha}{2}, \quad AC = \sqrt{4a^2 \cos^2 \frac{\alpha}{2}} = 2a \cos \frac{\alpha}{2},$$

$$S_{\text{ромб}} = \frac{(AC)(BD)}{2} = \frac{2a \frac{\alpha}{2} 2a \sin \frac{\alpha}{2}}{2} = 2a^2 \sin \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2} = a^2 \sin 2 \frac{\alpha}{2} = a^2 \sin \alpha,$$

$$S_{\text{ABCD}} = a^2 \sin \alpha. \quad (2)$$

Биз пирамиданын негизинин аянтын таап алдык. Эми пирамиданын бийиктигинин табууга киришели. $\angle BND = \angle CND = 90^\circ$. $BN = x$ болсун, анда $NC = a - x$ болот.

$$\Delta BCD_{\text{нан}}: \begin{cases} (DN)^2 = (BD)^2 - x^2, \\ (DN)^2 = a^2 - (a-x)^2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} (DN)^2 = (2a \sin \frac{\alpha}{2})^2 - x^2 \\ (DN)^2 = 2ax - x^2 \end{cases} \Rightarrow 4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} - x^2 = 2ax - x^2,$$

$$4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} = 2ax, x = \frac{4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2}}{2a} = 2a \sin^2 \frac{\alpha}{2} \text{ чыгарылышка ээ болобуз, } x \text{ тин маанисин}$$

жогорудагы системанын биринчи теңдемесине коюп ДN кесиндисинин узундугун табабыз.

$$\begin{aligned} (\text{ДN})^2 &= (\text{ВД})^2 - x^2 = (2a \sin \frac{\alpha}{2})^2 - (2a \sin^2 \frac{\alpha}{2})^2 = 4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} - 4a^2 \sin^4 \frac{\alpha}{2} = \\ &= 4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} (1 - \sin^2 \frac{\alpha}{2}) = 4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} \cos^2 \frac{\alpha}{2}, (\text{ДN})^2 = 4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} \cos^2 \frac{\alpha}{2}, \\ \text{ДN} &= \sqrt{4a^2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} \cos^2 \frac{\alpha}{2}} = 2a \sin \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2} = a \sin \alpha, \quad \underline{\text{ДN} = a \sin \alpha}. \end{aligned}$$

Пирамиданын бийиктигин SДN үч бурчтугунан синустар теоремасы боюнча аныктайбыз:

$$\frac{\text{ДС}}{\sin \varphi} = \frac{\text{ДN}}{\sin(90^\circ - \varphi)} \Leftrightarrow \frac{\text{ДС}}{\sin \varphi} = \frac{a \sin \alpha}{\cos \varphi} \Leftrightarrow \text{ДС} = a \sin \alpha \cdot \text{tg} \varphi, \quad \text{ДС} = a \sin \alpha \cdot \text{tg} \varphi. \quad (3)$$

(2), (3) - туюнтмаларды (1) ге койсок пирамиданын көлөмүн тапкан болобуз:

$$V = \frac{1}{3} SH = \frac{1}{3} a^2 \sin \alpha \cdot a \sin \alpha \text{tg} \varphi = \frac{1}{3} a^3 \sin^2 \alpha \cdot \text{tg} \varphi, \quad \underline{V = \frac{1}{3} a^3 \sin^2 \alpha \cdot \text{tg} \varphi}.$$

Кандай гана мазмундагы маселе болбосун, аны чыгаруу ишин арифметикалык жана тригонометриялык операцияларды аткарууга, келтирүүгө болорун, азыркы учурдагы илимдин өнүгүүсү жана заман талабына ылайыктуу эсептөө техникаларын кеңири колдонуу аркылуу гана ишке ашырып, окуучуларга кызыктуу маалыматтарды берүү менен алардын билим алууга оң мотивдеринин пайда болушуна жетише алабыз.

Тригонометриялык жол менен маселелерди чыгаруу окуучулардын логикалык ой-жүгүртүүсүн өстүрүп, алган билимдерин практикада колдонууга көмөк берет.

Андыктан, билим реалдуу дүйнөнүн кубулуштарын, алардын касиетин, байланыш катнаштарын, өсүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн чагылдырса, «Ар бир билимде канча математика болсо, ошончо чындык бар»- деп өз оюн кеңири айтып өтөт белгилүү ойчул И. Кант.

Мына ошондуктан, ар кандай мисал-маселелерди чыгарууда окуучулардын логикалык ойлонуусу, математиканы жакшы өздөштүрүүсүнө түрткү берет. Ал үчүн эң алгач башталгыч класстарды окутууда математика боюнча фундамент жакшы курулушу керек деп ойлоймун.

Адабияттар:

1. А. В. Погорелов. Геометрия 7-11. Бишкек: Мектеп, 1993г.
2. М.И. Сканави. «Сборник конкурсных по математике для поступающих во ВТУЗы», - М.: высшая школа, 198.
3. Математика: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1989.
4. «Манас» эпосу элдик тарбиянын кенчи. Т. Максатов, М. Байымбетов. Б., 1999.-166 бет.
5. «Мектеп-школа» билим берүү боюнча илимий практикалык журналы 2001. №3, 39-44 - бет.

Мазмуну:

I секция. ЖУСУП АБДРАХМАНОВ – КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН НЕГИЗДӨӨЧҮЛӨРҮНҮН БИРИ

1. **КЫЯС МОЛДОКАСЫМОВ.** Өлкө бүтүндүгү, келечеги үчүн күрөшкөн улут лидери Жусуп Абдрахманов
2. **АВАЗОВ ЭРНИС АБДЫМАНАПОВИЧ.** Жусуп Абдрахманов жана анын замандаштары.....
3. **КАЛИЕВ АЗАМАТ САЙИТОВИЧ.** Жусуп Абдрахманов – Кыргызстандын мамлекеттик жана саясий ишмери.....
4. **СЫДЫК СМАДИЯРОВ.** Жусуптун махабаты.....
5. **ОСМОНОВ САМАРБЕК.** Жусуп Абдрахманов жана чехословакиялык «интергельпо» промислолук кооперативи.....

II секция. КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ - КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНИН ТҮПТӨӨЧҮСҮ

6. **САДЫКОВ ТАШПОЛОТ.** Касым Тыныстановдун кыргыз тил илиминдеги мурастары.....
7. **НУРЗАТ КАЗАКОВА.** Касым Тыныстанов: доор жана адам тагдыры.....
8. **РАИМБЕКОВА ЧЫНАРА ЗИКИРИЛЛАЕВНА.** Касым Тыныстановдун кыргыз тил илимине кошкон салымы.....

III секция. ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР

9. **АЙПЕРИ КЕҢЕШ КЫЗЫ.** Жаңы технологиялардын жардамында фразеологизмдерди окутуунун айрым ыкмалары.....
10. **БАКТЫБЕК КЫЗЫ АЙСУЛУУ.** Кыргызстандык ачык билим берүү ресурстарына анализ.....
11. **ДЖУМАЕВА ЖАННАТ ТУРГУНБАЕВНА.** Түрк элдеринин орто кылымдардагы жазма эстеликтеринин тили жөнүндө.....
12. **ЖААНБАЕВА КАЛИПА БЕРДИЕВНА.** Балдар адабиятынын бүгүнкү күндөгү орду.....

13. **ЖААНБАЕВА КАЛИПА БЕРДИЕВНА.** Табияттын адамзатка таалими айтматовдун чыгармаларында.....
14. **ЖААНБАЕВА КАЛИПА БЕРДИЕВНА.** Көп кырдуу таланттын поэзиядагы изи.....
15. **ЖОРОЕВА НУРИЛА ЭРГЕШБАЕВНА.** Жоомарт Бөкөнбаевдин драма жанрындагы изденүүлөрү
16. **ИСМАИЛОВА БАКТЫГҮЛ ТАШТЕМИРОВНА.** Элдик оозеки чыгармачылык – көөнөрбөс асыл мурас.
17. **ИМАТАЛИ КЫЗЫ АНАРА.** Кесипке багыт берүү - негизги педагогикалык маселелердин бири катары.
18. **ИМАТАЛИ КЫЗЫ АНАРА.** Роблемы повышения доходного потенциала местных бюджетов.
19. **Э.С. ИСКАКОВА. Ч.** Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романындагы сын атоочтордун колдонулушу.....
20. **КАЛМАТОВА ВЕНЕРА МАМАТБЕКОВНА.** Сүйөркул Тургунбаевдин чыгармачылыгынын башаты
21. **КАРАТАЕВА СОНАЙЫМ КУБАТБЕКОВНА.** Кыргыз тилиндеги позициялык созулмалар
22. **КЕЛДИБАЙ КЫЗЫ МАЙРАМКАН.** Кеңешбек Асаналиев – көрүнүктүү Айтматовтаануучу.
23. **КӨЛБАЕВА ГҮЛБАРА ИСАБАЕВНА. К.К. Юдахин** жана анын сөздүгү.
24. **КӨЛБАЕВА ГҮЛБАРА ИСАБАЕВНА.** Кыргыз макалдарынын ылакаптардан айырмасы.
25. **МОНДОШОВ ШАМИР НАСИРОВИЧ.** Макалдарды окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүдө колдонуу.
26. **ПАРШИЕВА АЙСУЛУУ АБДИЖАЛАЛОВНА.** Кыргыз адабиятын интеграциялоодо көркөм текст негизги субъект катары.
27. **РЫСМЕНДЕЕВА НАЗГУЛ КАЧКЫНБАЕВНА.** Чүкө – салттуу данияттын символу.
28. **ТОКТОСУНОВА АЙДЫҢ МАМАСАДЫКОВНА.** Көркөм тексттеги диалогдун коммуникативдик табияты.
29. **ЧОКОЕВА Д.М. К.Акматовдун “Архат” романындагы бунтардыктын метафизикасы.**
30. **ШАКИРОВА МАВЛЮДА РЫСБАЕВНА, ЖАЛИЛОВА НУРЖАНА КАДЫРОВНА. К.К.Юдахиндин «кыргызча-орусча сөздүгүндө» берилген айрым социалдык-саясий терминдердеги лингвистикалык жылыштар.....**
31. **ШЕРИПБАЕВ АМАНГЕЛДИ РАХМАНБЕРДИЕВИЧ, ЖАЛИЛОВА НУРЖАНА КАДЫРОВНА. К.** Тыныстановдун кыргыз профессионал адабиятынын телчигүүсүнө кошкон салымы.....
32. **АБДУРАСУЛОВА РОЗА.** Кыргыз фольклорундагы тамсилдердин жаралуу булактары.....
33. **ЭШМАТАЛИ КЫЗЫ БЕГИМАЙ. Ч.** Айтматовдун “Бетме-Бет” повестиндеги сейденин чыныгы адамгерчилиги.

34. ХАЛМАТОВ К.А. Түрк жана башка элдердин этно-маданий байланыштары...
35. ТОКТОСУНОВА Г.Р., БЕКМУРАТОВА Н.И. Обучение самостоятельному чтению на основе аутентичного текста.
36. ТОКТОСУНОВА Г.Р., БЕКМУРАТОВА Н.И. Эффективность использования художественных фильмов в преподавании английского языка в школах.
37. ОСМОНОВА САМАРА КУРБАНАЛИЕВНА. Роль семьи и общества в воспитании детей (конец XIX – начало XX вв.).
38. УМАРОВА МЭЭРИГУЛ КАЛДАРБАЕВНА. Педагогикалык кадрларды даярдоодогу базаркул данияровдун агартуучулук ишмердүүлүгү.
39. БЕКМУРАТОВА Н.И., ТОКТОСУНОВА Г. Роль информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в учебном процессе.
40. НИШАНБАЕВА МЕРНИСА АНАРБАЕВНА. Мектепке чейинки өспүрүмдөрдүн чыгармачылыгын өнүктүрүү ишмердүүлүгүндө педагогдун ролу.
41. MADRAIMOVA N. S. Organization and methodological support of independent work of students.

III секция. ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР

42. АБСАТАРОВ РАВШАНБЕК РАКМАНАЛИЕВИЧ. Ош шаарынын атмосферасынын булгануусунун виргин арчаларынын (*juniperus virginiana l.*) Диаметрге карата жылдык өсүүсүнө тийгизген таасири.
43. БЕКНАЗАРОВА ЖЭЭНГҮЛ МАМАТАЛИЕВНА. Пластмасса каражаттарынын айлана чөйрөгө жана адамдын ден соолугуна тийгизген таасири.

ТАК ИЛИМДЕР

44. АЛИБЕКОВА ГҮЛБАРЧЫН УЗАКБАЕВНА. POWER POINT программасынын мүмкүнчүлүктөрү.
45. БЕРДИБЕКОВА КУЛИЙПА ТУРДИБЕКОВНА, ЫРЫСБАЕВА АЙСЫРГА АЛМАМАТОВНА. Пандемия мезгилиндеги qr-код технологиясынын колдонулушу.
46. МОМУНОВА НУРАЙЫМ ДУЙШОНАЛИЕВНА, БАЙЫШОВА ГУЛАЙЫМ ЖАКЫШОВНА. Окуучуларга тригонометриянын негизги формулаларын колдонуу менен маселелерди чыгаруунун ыкмалары.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК ПЕДАГОГИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН

ЖАРЧЫСЫ-ВЕСТНИК

ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 11-февралындагы “Жусуп Абдрахмановдун туулган күнүнүн 120 жылдыгын белгилөө жөнүндөгү” жарлыгына ылайык, ошондой эле Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 30 жылдыгына, алгачкы кыргыз профессору Касым Тыныстановдун 120 жылдыгына карата

уюштурулган

“МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮККӨ КАРАЙ ТАРЫХЫЙ КАДАМ: ЖУСУП АБДРАХМАНОВ, КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ”

аталышындагы республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары

Редактор: Зулуев Бекмурза Бекболотович

Техредактор: Осмонов Самарбек Жумабекович

Калыпка салган: Джумаева Жанат Тургунбаевна

Корректору: Койлубаева Элвира.

Тер\гь берилди 18.09.2018-ж. Басууга 31.05.2019-ж.

Кагаздын форматы 60x84. 1/8 37,5 б.т. Буйрутма №55. Нускасы 100.

Ош шаары, Курманжан-Датка кычс\ 236.

Тел.: моб +996 0778 50 04 88